

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

EMEVÎ VE ABBÂSÎ İDARESİNDE KÖLELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN
Kübra ÇAMBAY

ELAZIĞ-2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

EMEVÎ VE ABBÂSÎ İDARESİNDE KÖLELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN
Kübra ÇAMBAY

Jürimiz, ... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ....tarih ve .... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****‘Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik’****Kübra ÇAMBAY****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ – 2018, Sayfa: VIII+109**

Genel bir ifade ile insanların özgürlüğünden mahrum edilerek bir başkasının malı sayılması şeklinde isimlendirilen kölelik, en eski dönemlerden itibaren hukuk sistemleri ile bir nevi yasallaştırılmıştır. Bugün insanlık için dehşet verici ve imkânsız olarak görülen kölelik, eski devirlerde meşru sayılmakta ve insanlar; hürler ve köleler olarak iki sınıfa ayrılmaktaydılar. Tüm hakların sahibi olan hürler, mahiyetlerindeki köleleri hak ve fiil ehliyetinden, hatta yaşama güvencesinden yoksun bırakarak, bir eşya gibi alıp satmakta, miras bırakmakta ve onları verecekleri her türlü cezaya katlanmaya zorlamaktaydılar.

Kölelik kurumu, eski toplumların ekonomik hayatında vazgeçilmez bir unsur olarak görülmekteydi. Bu yüzden insanı en yüce varlık olarak telakki eden semavi dinler, köleliği ortadan kaldırmamakla birlikte; kölelere iyi muamele edilmesi hususunda telkinde bulunmuşlardır. Ancak İslâmiyet bir adım ileri giderek kölelerin âzat edilmesini teşvik etmiş ve kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için pek çok yol ortaya koymuştur. Bu bağlamda İslam toplumları, Kur’an ve hadisler çerçevesinde kölelik kurumuna farklı bir statü kazandırmışlardır. Nitekim eski toplumlarda hiçbir ehemmiyeti olmayan köleler, Emevî ve Abbâsî hilafetine gelindiğinde, hür ve köle arası bir statüde yer alan mevâlî veya başka adlar altında tanımlanarak, devletin en üst düzey memuriyetlerinde istihdam edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Köle, Mevâlî, Emevî, Abbâsî.

ABSTRACT

Master Thesis

“Slavery in the Umayyad and Abbasid Administration”

Kübra ÇAMBAY

Fırat University

Social Sciences Institute

Department of History

Elazığ - 2018, Page: VIII+109

In a general sense, slavery, which is denied the freedom of people and regarded as someone else's property, has been legalized with legal systems since the earliest periods. Slavery, seen as terrifying and impossible for mankind today, was considered legitimate in ancient times and the people was divided into two classes as freedoms and slaves. The freedoms, which are the sovereigns of all rights, buy and sell the slaves under their control as a commodity, leave them inherited, and force them to endure every punishment they may give, depriving the slaves in their control from the right and the ability to act.

The institution of slavery was seen as an indispensable element in the economic life of old societies. Thus, the heavenly religions, who regard man as the supreme beings, even though they have not removed the slavery, have sought to be treated well in slaves. However, Islam has gone a step further and encouraged slaves to be resigned, and has revealed many ways for the slaves to enjoy their freedoms. In this context, Islamic societies, in the light of Qur'an and hadiths, have given different status to slavery institution. As a matter of fact, slaves who were not worthy in the old societies were employed in the highest civil servants of the state when it came to the Umayyad and Abbasid Caliphate, defined under 'mevâlî' that is in a free and slave status or other names.

Key words: Slave, Mevâlî, Umayyad, Abbâsîd.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERKEN DÖNEM UYGARLIKLARININ VE SEMAVİ DİNLERİN

KÖLELİĞE BAKIŞI	6
1.1. Eski Toplumlarda Kölelik	9
1.1.1. Yunan ve Roma'da Kölelik	9
1.1.2. Mısır ve Yakın Doğu'da Kölelik	16
1.1.3. Arap Yarımadası'nda Kölelik.....	17
1.1.4. Çin ve Hindistan'da Kölelik	19
1.1.5. Türklerde Kölelik	21
1.2. Semavi Dinlere Göre Kölelik.....	24
1.2.1. Tevrat'ın Diliyle Kölelik	24
1.2.2. İncil'in Diliyle Kölelik	29
1.2.3. İslamiyet Öncesi Kölelik	33
1.2.4. Kur'an ve Hadis'in Diliyle Kölelik	36
1.2.5. Dört Halife Döneminde Kölelik	49

İKİNCİ BÖLÜM

2. EMEVÎ VE ABBÂSÎ YÖNETİMİNDE KÖLELER	54
2.1. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Köle ve Mevâlînin İdaredeki Rolü	54
2.1.1. Üst Düzey Görevler	55
2.1.2. Vezirlik Görevi.....	56
2.1.3. Valilik Görevi.....	59
2.1.4. Hâcplik (Özel Kalem Müdürlüğü)	60
2.1.5. Posta (Berid) Görevi.....	62
2.2. Adli Görevler	65
2.2.1. Kadılık	65

2.2.2. Kâtiplik Görevi	68
2.2.3. Divan ve Görevlileri	69
2.3. Askeri Görevler	72
2.3.1. Askeri Kölelerin Hizmete Alınması	72
2.3.2. Abbâsîler Döneminde Çıkan Zenc İsyanı	79
2.4. Muhalefetin Oluşumunda ve Emevîlerin Yıkılmasında Köle ve Mevâlînin Rolü	81
2.5. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Köle ve Mevâlî	92
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	103
EKLER	108
Ek 1. Orjinallik Rapru	108
ÖZ GEÇMİŞ	109

ÖNSÖZ

İnsanın var oluşuyla paralellik gösteren kölelik müessesesi, müşterek olarak bütün toplumlarda ve coğrafyalarda varlık gösterdi. Bu nedenle köleliğin başlangıç tarihinin tespitini belirlemek oldukça zordur. İhtiyaçtan hasıl olan bu kurum zamanla hayatın bütün sahalarına yerleşti ve bir kurum halini aldı. Her medeniyet bu terime farklı bir bakış açısı getirerek varlığını devam ettirdi. Buna bağlı olarak köle tabiri genel ve özel olarak farklı terimler adı altında çeşitlilik gösterdi. Bunda elbette insanın sosyal bir varlık olması etkiliydi. Çünkü devletler ve toplumlar ihtiyaçları ve refah seviyeleri ekseninde kölenin hak ve hukukunu belirlemekteydiler. Bu bağlamda asıl konumuzun dışına çıkmadan kronolojik muhtevaya bağlı kalarak öncelikle köleliğin tarihi gelişimi üzerinde bir değerlendirme yapmaya çalışarak ardından asıl konumuz olan Emevî ve Abbâsî dönemindeki kölelik kavramı üzerinde durduk.

Tezimiz, giriş bölümü dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için bölümleri, kronolojik sıraya uygun bir şekilde anlatmaya gayret ettik.

Birinci bölümde; konunun daha iyi anlaşılması adına İlkçağ medeniyetlerinin köleye karşı tavrı ve tutumu hakkında bilgi vermeye çalıştık. Böylece konu bütünlüğünü sağlamayı hedefledik. İlkçağ toplumlarındaki köle varlığına baktığımızda sayının neredeyse hür ve köle olarak yarı yarıya olduğunu gördük. İlkçağ toplumlarında köleler varlığını sınırlı haklarla sürdürmekteydi. Kölenin hiçbir hakkı yoktu ve bu husus toplumun ileri gelenleri tarafından desteklenen bir durumdu. Nitekim bu destek kölelerin insani haklarından daha çok mahrum olmalarına sebebiyet verdi.

Devletlerin ve medeniyetlerin köle ile kul terimini karıştırmaları çalışmamızda İslam'î dönemi de ele almamıza neden oldu. İslam dini bu konuyu gündeminden hiçbir zaman düşürmedi. Toplum içinde kronikleşen kölelik mevhumu hakkında ıslah edici çözümler üretti. Tam olarak ortadan kaldıramasa da kölelik kurumunu savaş esirleriyle sınırlandırmaya çalıştı. Kur'an ve hadisler çerçevesinde âzat etmenin mükafatı üzerinde durdu. Bizlerde bu boyutuyla anlatmaya gayret gösterdik. Dört halifenin de tavrı bu yönde olduğundan üzerinde fazla durmadan asıl konumuza ağırlık verdik.

Kronolojik sıraya göre devam ettiğimiz çalışmamızda asıl konuyu teşkil eden Emevî ve Abbâsî döneminde köleliğe bakışı ise ikinci bölümde ele aldık. Bu bölümde statüsü belli olan köleye; siyasi, sosyal ve askeri hayat çerçevesinde bakmaya çalıştık. Nitekim fetihler sonucu sınırların genişlemesi ve değişen saltanat sistemi ile birlikte

köleler, toplum içinde en çok ihtiyaç duyulan unsur oldular. Kölelerin sayıları zamanla öyle arttı ki ihtiyaç sahibi ailelerin evlerinde bile köle çalışmaya başladı. Zira, Emevî yönetimi tarafından desteklenen kölelik müessesesi halk tarafından da kolayca benimsenmişti. Köleye ağır bir iş yükü yüklemiş olan Emevî hilafeti ile ilintili olarak köle, âzatlı ve mevâlî hususlarını irdeledik. Taassupçuluktan kurtulamayan Emevî halifeleri, köleleri her ne kadar toplumda önemli makamlara getirmiş olsalarda, özellikle askeri ve siyasi mevkilere daha çok kendi ırkından olan Arapları getirdiler. Emevîlerin ardından gelen Abbâsîler ise bu hususa taassupçuluktan uzak ve daha ılımlı yaklaşarak, kölelere insancıl bir tavır sergilediler. Aynı ırktan geliyor olmalarına rağmen köle hususunda Emevî ve Abbâsî devletlerinin farklı tavır benimsemeleri ise çalışmamızda belirlediğimiz en önemli hususlardan biri oldu.

Öncelikle yüksek lisans eğitim hayatımda bana değerli vaktini ayıran, kıymetli hocam Prof. Dr. Aydın ÇELİK'e teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Bana her durumda inanan, umutsuzluğa kapıldığım her anda beni cesaretlendiren, kaynak temininde bulunan, tezimin son aşamasına kadar bilgi ve rehberliği ile bana hep teknik bilgi veren danışman hocam Doç. Dr. Taner YILDIRIM'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Maddi ve manevi desteklerini üzerimden hiçbir zaman eksik etmeyen, değerli anne ve babama da sonsuz teşekkürler...

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.H.F	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
A.Ü.İ.F.D	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, ibn
b.y.y.	: Basım yeri yazılmamış
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt (Doğrudan Roma rakamı ile gösterildi)
çev.	: Çeviren
D.G.B.İ.T	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜHF	: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi
F.	: Fakültesi
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
O.M.Ü.İ.F.D	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa
s.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
Sa.	: Sayı
TDV Yay.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Y.L.	: Yüksek Lisans
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Köleliğin Ortaya Çıkışı ve Kavramları

Köle sözcüğünün mahiyeti ve ihtiva ettiği tanımına bakacak olursak; başlangıçta kul terimi ile aynı anlama gelmekte ve aynı manada kullanılmaktadır. ‘Kul’ terimi zamanla çeşitli etkilerle değişime ve dönüşüme uğrayarak ‘köle’ şeklini almıştır.¹ Türkçe sözlükte genel manada ‘kölenin karşılığı’; hürriyete, kendi hürriyetine sahip olamayıp, başka birisinin boyunduruğu altında olan, esir, tutsak gibi manalara gelmektedir.² Terim mahiyeti olarak; bir insanın başka birisinin malı veya mülkü kabul edildiği, hukuki, iktisadi, sosyal ve içtimai hayatta hür insanlardan farklı ve aşağı statüde kabul edilen kimsedir. Başka bir ifadeyle köle; emir altında, iradesine bağlı bulunduğu sahibinin, efendisinin her nev’i isteklerine boyun eğmek koşulu ile yaşayan insan manasını da ihtiva etmektedir. Bazı mülkiyet ve mülkiyet haklarına konu olan kişilerin hukuksal açıdan düşmüş oldukları duruma da “kölelik” denmektedir. Bir diğer manada savaşlarda ele geçirilen veya para karşılığında satın alınanlara da köle denmektedir. Bu durum cinsiyet ayrımına düşmeden kadın veya erkek için aynı mahiyettedir. Zira savaş esnasında ele geçirilen tutsakların akıbetleri umumiyetle köle statüsünde olup bu şekilde devam etmiştir. Lakin bunların neredeyse tamamı tüm haklarından yoksun bırakılmışlardır. Nitekim bu durum köleyi; hukuki, sosyal ve iktisadi bakımdan hür insandan farklı hale getirmiştir.³ Zira sahipleri ya da efendileri, köleleri üzerinde her türlü egemenlik hakkına sahipti.

Yukarda bahsetmiş olduğumuz kavramlar çerçevesinde insanın sosyal bir varlık olması ve her bir topluluğun farklı bir alanda ayrı bir coğrafyada medeniyet kurması köleliğin başlangıç tarihinin tespitini zorlaştırmıştır. Zira yapılan tahminlere göre bu müessesenin oluşumu; kabile hayatından yerleşik hayata geçiş dönemi içerisinde olduğudur. Malum olunduğu üzere göçebe hayattan yerleşik hayata tarım hasebiyle geçiş, toplumları yeniden dizayn etti. Peki; toplumun bu yeni düzeni içinde, köleye neden ihtiyaç duyuldu ve köleler nerelerde ne gibi işlerde istihdam edildiler? Köleler; tarımın hükümferma olduğu dönemlerde; sürüleri gütmek, toprakları işlemek ve ev hizmetlerinde efendilerinin eşlerine yardımcı olmak gayesiyle en önemli ve bedava insan gücü kaynağını oluşturuyordu. Kölelik; zamanla kadın ve erkeğe farklı bir statü ve

¹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, (çev. Ahmed Cevdet), Akdam Matbaası, İstanbul, 1318, s. 1214.

² Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul, 1994, s. 680.

³ M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, “Köle” *DİA.*, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 237-239.

işlev yükledi. Erkek köleler umumiyetle ağır işlerde faydalanılırken, kadın kölelerden ise daha çok cinsel tatminlik ve çocuk doğurmak için faydalanılıyordu. Bu zaviyeden bakıldığında İlkçağ topluluklarında kadın çok ehemmiyet arz etmekteydi. Hatta denilebilir ki doğurganlık hasiyetinden dolayı tanrıça rolüne dahi sokulmuştu.⁴ Üstelik İlk çağ topluluklarında tıbbın yeteri derecede iyi olmaması ve çeşitli çevresel sorunlar sebebiyle doğum esnasında ve doğumdan sonra ölüm olayları yüksek oranda meydana geldiği için birçok zengin kadın, eşleri için çocuk doğurmak maksadı ile köle temin etmiş ve bu şekilde kendilerinin yerine hamile kalan kölelerini böyle tehlikeler içerisinde bile bile sokmuşlardı. Bu çerçevede ağır ve iğrenç işlerden basit işlere kadar, tarih boyunca, dünyanın ya da zihniyetlerin ağır yükü kölelere yüklendi. Köleliğin ortaya çıkış tarihi, savaş tarihi kadar eskidir. Ülkelerin, toplumların insanların en eski çağlardan beri süregelen savaşlarda birbirlerini esir almaları ve bu esirleri birer tahakküm aracı gibi kullanmaları ile birlikte bir nevi kölelik kurumu oluştu. Bir müessese mahiyetini alan kölelik kurumu, tarihi süreçte genel işgal alanı tarım olan, toplumlar içinde kendine yer edinmişti. O dönem toplumları insan gücünden yararlanarak hayatını idame ve ikâme ettiriyordu. Büyük toprakları ellerinde bulunduran zenginler, bu toprakları hem işleme hem de muhafaza etmek için köle emeğine ihtiyaç duyuyorlardı. Büyük toprakların çeşitli etken ve sebeplerle parçalara bölünmesi zamanla daha ekonomik ve cazip görüldü. Bu durum köleliğin peyderpey daha fazla yaygınlaşmasına sebebiyet verdi. Değişen dünya ekseninde köleler maden, ticaret, tarım ve hayvancılık sahasında kullanıldı.⁵ Böylece gelişen hayat çerçevesinde kölelik varlığını devam ettirerek süre geldi.

İnsan yaşamının pek bir önem arz etmediği ve insanın insanı öldürmesinin suç sayılmadığı dönemlerde köle kavramı, güçlü ve zorba kimselerin elinde var olan gelişmiş güzel tabiat varlığı manasına geliyordu. İlkçağlarda; soygun, talan veya yapılan savaşlarda ele geçirilen esirler öldürülürken, zamanla bu düşünce öldürmek yerine tutsakları kendi amaçları uğruna birer hizmetkâr olarak kullanma düşüncesine dönüştü. Bu da köleliği hızlı bir yayılcı politika içerisinde sosyal bir tabaka vasfına büründürdü.⁶

⁴ Hakan Şanlıbayrak, *III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik*, (Bas. Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007, s. 5.

⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul, 1996, s. 25; Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, Ankara, 1990, s. 86-122.

⁶ Rüveyda Sağlam İnce, *Kur'an-ı Kerim'de Kölelik Konusu*, (Bas. Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1990, s. 17.

En genel manayı ihtiva eden kölelik kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için yaptığımız tetkikler esnasında muhtelif kaynaklarda karşılaştığımız abd, cariyeye, eme, gulâm, hâsi/hâdim, mevlâ/mevâlî, ümmüveled gibi belli başlı terimlere değinilmesi, konunun daha iyi öğrenilmesi ve anlaşılması açısından fayda sağlayacağı kanaatindeyiz.

Abd: Sami menşe'li olan ve İbrani ve diğer akraba dillerde de görülen abd, Arapça'da bazı mana farklılıklarıyla birlikte rakîk, rakabe, kın, memlik, vasif, milk-i yemin gibi manalarda kullanmıştır. Ancak en geniş manasıyla abd kelimesi kullanılmıştır.⁷ “Abd” kelimesi çeşitli şekillerde ve çoğul olarak “âbud, âbid, îbad, ubûd, ibdân, ubdân” olarak hem edebîyatta hem de Kur'an'da kullanılmaktadır.⁸ Kullanılışı itibariyle ister hür ister köle olsun her insana “abd” denilir.⁹ Bu terimin anlamı Allah'a itaat ediyorsa “abd”, insana itaat ediliyorsa “köle” anlamına gelir.¹⁰ Böylece onun yaradanın kulu olduğu manasına ulaşabiliyoruz. Bazı durumlarda satın alınan kölelere de denmektedir.

Türkçe sözlükler de “abd” kelimesine benzer anlamlar vermektedir. Kamus-ı Türkî'de “abd” kelimesi; Kul, köle, bende, mahluk, Allah'ın yarattığı ve insan anlamlarına gelmektedir.

‘A-b-d’ kökünün isim hali olan “abd” kelimesi Türkçe'de kul ve köle kelimeleri ile karşılanmıştır. Sözlüklerde bu kelimeler, abd; kul, köle, hürün zıddı anlamlarına gelmektedir.¹¹ Osmanlıca Türkçe sözlüğünde de abd olarak yer almış ve “köle, kul”¹², mahluk, insan, hizmetçi, hürün zıddı anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de dört yerde “abd” kelimesi köle anlamında kullanılmıştır.¹³

Cariye: Sözlükte genç kadın anlamına geldiği gibi kadın köle anlamına da gelmektedir. Yaygın anlamıyla kadın veya kız köleler için kullanılan bir terimdir.¹⁴ Kur'an-ı Kerim'in herhangi bir yerinde ‘cariye’ kelimesi kullanılmamıştır.

Öte yandan Arapça-Türkçe sözlükleri incelediğimizde cariyeye, kadın hizmetçi¹⁵ kelimesinin Türkçe'ye ‘cariye’ olarak çevrildiğini görüyoruz. Kur'an'da, kadın köle için

⁷ Süleyman Uludağ, “Abd” *DİA.*, İstanbul, 1988, c. I, s. 57-58; Şafak Baran, *Felsefenin Gözüyle Kuran' da Kölelik ve Cariyelik*, (Bas. Dr Tezi), Konya, 2006, s. 29.

⁸ Muhammed Hamidullah “Abd” *DİA.*, İstanbul 1988, c. I, s.57; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınları, Ankara, 2008, s.3.

⁹ Mehmet Nadir Özdemir, *Abbâsiler in İlk Döneminde Kölelik*, Konya, 2004, s. 9.

¹⁰ Hamidullah, “Abd”, *DİA.*, İstanbul, 1988, c. I, s.57.

¹¹ İnce, *a.g.e.*, s. 62.

¹² Develioğlu, *a.g.e.*, s. 3.

¹³ Bakara 2/178.

¹⁴ Mehmet Âkif Aydın - Muhammed Hamîdullah, "Köle", *DİA.*, İstanbul 2002, c.VII, s. 237-238.

¹⁵ Arif Erken, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, İstanbul, 2004.

kullanılan; “Elinizin altında sahip olduğunuz” anlamında kullanılmıştır. Sadece "kadın köle" manasına cariyeye, eme, velide kelimeleriyle de ifade edilmiştir.¹⁶

Cariye kelimesi; yabancı ülkelerden kaçırılan ya da savaşta esir alınan, mal gibi alınıp satılan kız veya kadın, halayık¹⁷ anlamına gelir. Harpte esir düşmüş veya odalık olarak alınmış kız.¹⁸ Özgürlükten yoksun edilen, para ile alınıp satılabilen, her konuda efendisinin isteklerine bağlı bulunan genç kadındır. Bunlar hukuki iktisadi ve sosyal bakımdan hür insanlara oranla daha aşağı bir konumda bulunan kadın kölelerdir.

Eme: Sözlük anlamı “*el-Memlûke*”, yani sahip olunan şey demektir.¹⁹ Köleleştirilen kadın anlamına da gelmektedir. Fakat sadece kadın köleyi ifade eden “eme” kelimesi de hem Arapça da hem de Kur’an’da kullanılır. Bu kelime Kur’an’da çoğul olarak “ima” şeklinde geçmektedir.

Gulâm: sözlükteki manasına bakıldığında erkek çocuk, delikanlı; âzat edilmiş köle, genç hizmetkar; efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelen Arapça bir isimdir. Sözlükte, genç anlamı yanında efendinin oğlu anlamına da gelir. Kaynaklara bakıldığında bu terimin kullanımı konusunda bir birliğin olmadığını görüyoruz. Terim anlamına bakıldığında çeşitli kabiliyetlerine göre çalıştırılan gençler ve bazen de fetihler sonrasında ele geçirilen bütün köleler için kullanılmıştır.²⁰

Hâsi/Hâdim: Arapça “hizmet etmek” anlamındaki "**hıdme**" mastarının ism-i fâili olan hâdimdir (“hizmetkâr”; çoğulu hadem, huddâm). Ayrıca aynı manayı sağlayan Arapça hasî “husyeleri alınmış insan veya hayvan” demektir. Nitekim sarayda harem dairesinde çalışan ve erkekliği iğdiş edilmiş kimseler için de kullanılmıştır. Türkçeye geçerken hadım olarak geçmiştir.²¹

Mevlâ/Mevâlî: Sözlükte koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle anlamlarına gelen "mevlâ" kelimesinin çoğulu olan "mevâlî" dir. Kur’an-ı Kerîm’de “akraba”²², “dostlar”²³ ve “mirasçılar”²⁴ mânasında üç yerde zikredilmektedir. Aynı zamanda "hılf" manasını da taşıyan bu kelime Araplar arasında ittifak antlaşması manasına da gelmektedir. Hadislerde mevlâ ve mevâlî kelimelerinin sözlük anlamları

16 Süleyman Uludağ, “Abd” *DİA.*, İstanbul, 1988, c. I, s.57-58.

17 Türkçe Sözlük, Feza Yay., İstanbul, 2001, s.58

18 Develioğlu, *a.g.e.*, s.126.

19 Özdemir, *a.g.e.*, s.12.

20 Mustafa Zeki Terzi, “Gulam” *DİA.*, İstanbul, 1996, c. XIV, s.178-180; Ali Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, (Basılmamış Dr. Tezi) Ankara, 2012, s. 15.

21 Aydın Taneri, “Hadım” *DİA.*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 1-3.

22 Meryem 19/5

23 Ahzâb 33/5

24 Nisâ 4/33

çerçevesinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Mevlâ; hem “köle âzat eden” hem de “kölelikten âzat olunan” kimseler için kullanılmaktadır. Mevâfli çoğul anlamıyla kullanılarak, âzatlâ olanlara da denilmektedir. Kaynaklarda “el-mevlâ” terimi kabile, bölge ve kişiler için kullanılmıştır. Bu anlamda “mevlâ”, kelimesi efendi, köle, âzat eden, âzat edilen, nimet veren, nimet verilen, müttetik, ortak, dost, yardımcı, arkadaş, amcaoğlu, yakın akraba ve komşu gibi anlamlara gelmektedir.²⁵

Özellikle Emevîler, Araplar dışında kalan Müslümanları ve savaşlarda ele geçirilen esirleri genellikle “mevâlî” olarak tanımlamışlardır.

Ümmüveled: Kelime olarak; çocuğun annesi anlamına gelir ayrıca efendisinin çocuğunu doğuran câriye için de kullanılan bir deyimdir. Efendisinin ölümünden sonra bu cariye hürriyetini koşulsuz olarak elde etmektedir. Doğan çocuk hür sayılır, onunla baba arasında bir nesep bağı kurulur ve her bakımdan normal evlilikten doğan çocukların konumuna sahip olur.²⁶

Köleliğin tarihçesi ve kavramları ile ilgili verdiğimiz bilgilerin ardından eski toplumlarda köleye nasıl bir statü yüklendiğini, semavi dinlerin ve Kur'an-ı Kerim'in penceresinden bakarak incelemeye çalışacağız.

²⁵ İsmail Yiğit, “Mevâlî” *DİA.*, İstanbul, 2004, c. XXIX, s. 424-426; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 16.

²⁶ Hamidullah, “Köle”, *DİA.*, c. XXVI, s. 243.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERKEN DÖNEM UYGARLIKLARININ VE SEMAVİ DİNLERİN KÖLELİĞE BAKIŞI

Daha önce bahsettiğimiz gibi kölelik, toplumların ve devletlerin nazarında ihtiyaçlara göre şekillenen ve zamanla bir müessese haline gelip işlev gören bir kurum olmuştur. Bu ihtiyaç iktisadi, askeri veya dini sebeplerden olmuştur. Şimdi de devlet içinde şekillenen köleliğin oluşmasına sebep olan durumları aktarmaya çalışacağız. Kölelik, ortaya çıkışından itibaren zuhur ettiği toplumların, devletlerin, şahısların ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Mürur-u zamanla bir müessese işlevi görmeye başlamıştır. İhtiyacın hasıl olması da çeşitlilik göstermiştir. Nitekim bu duruma bakıldığında bir yerde askeri savaş nedeni iken, başka bir yerde ekonomik sebep olabilmektedir.

Her dönemin her çağı kendisini başka zamanlardan ayıran kendine özgü bir hasiyeti vardır. Kölelik her ülkenin, coğrafyasına, kültürüne, eğitim seviyesine, ilgi ve alakasına göre şekillendirilmiştir. Topluma ayna olup yön vermede etkin olan aydın ve üst zümrenin köleliğe destek vermesi de eklenince kölelik daha çabuk benimsenmiştir. Devletler de bundan sonra köle elde etmenin yollarını aramıştır. Nitekim savaşların hiçbir dönemde tek bir nedenden dolayı meydana çıkmaması manidardır. Bunun için bazen toprak kazanmak için bazen değerli kaynaklara sahip olmak, bazen de ihtiyaç duyulan insan gücü için savaşlar çıkmıştır. Savaşlar genel manada yukarıda sayılan sebeplerin bir araya gelmesiyle zuhur etmiştir. Savaşların genel seyri ve tesiri sebebiyle esir düşenler, tutsak kalanlar nadir vakalar hâricî nde köle yapılmışlardır. Sadece savaşlar yıkımlar değil doğumlar ekonomik sebeplerde köle olmak için yeterli gerekçedir.²⁷ Ayrıntılı araştırıldığında işlenen suç sebebiyle oluşan köleliklerin de olduğunu görmekteyiz. Hak ya da batıl dinlerin yorumlama farkı olmakla beraber bazı toplumlarda hırsızlık, zina suçları köle olmak için geçerli bir sebeptir. Savaşlarsa ele geçirilen hürriyetinden mahrum savaş tutsakları getirilip

---

²⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1986, c. II, s. 748.

hakim anlayışa göre ya köle ya da cariye statüsüne getiriliyordu.²⁸ Öyle ki kölelik bir toplum için hem güç sebebidir hem de rakip devlet için nüfusunun azaltılıp gücünün de peyderpey eksiltme aracı olmuştur. Ortaya çıkışından itibaren ise bütün devletler ve milletler düşmanlarının kuvvetini azaltmak, nüfusunu eksiltmek kendi kuvvetlerini artırmak için esirlik müessesini yaşatmayı bir zaruret olarak görmüştür. Buna dayanarak diyebiliriz ki kölelik ve cariyeliğin asıl kaynağı tarih boyunca çıkar çatışmaları neticesinde çıkan savaşlar olmuştur. Doğum yolu ile kölelik İslam öncesi dönemde ortaya çıkmıştır. Daha evvel izah ettiğimiz gibi köle bir metaı aracı olarak alınıp satılabiliyordu. Hatta zorla alıkonulan ve hürriyeti selbedilen hür insanlar bile köle olarak satmaktan çekinilmemiştir. Bu nedenle toplumların adetleri köleler üzerinden de devam etmiştir. Zira kişiler birbirine hediyeleşme aracı olarak da köle hediye etmekte ve bu durum oldukça yaygınlık göstermiştir. Bunlara ilaveten diyebiliriz ki şiddetli açlık sonucunda fakirin borcunun çok olduğu durumda; kendi nefisini, çocuklarını veya yakınlarını sattığına da rastlamaktayız. Elbette bu mecburiyetten oluşan gönüllü kölelik idi. Az gelişmiş yada hiç gelişmemiş tarım ülkelerinin tipik özelliğini oluşturur bu durum. Coğrafi keşifler sonucu keşfedilen yerlerdeki insanlar da köleleştirerek bedeni güçlerinden istifade edilmiştir. Kürekle hareket eden gemilerin hareketi çoğunlukla köleleştirilen insanların gücüyle olmaktadır.²⁹

Korsanlık ve haydutluk yoluyla oluşan köleliğin cüzi bir maliyetinin olması hızla bu işleri yapanların artmasına ve dolayısıyla köleliğinde ciddi olarak yayılmasına sebebiyet vermiştir. Mevcut saydığımız sebepler hâricî nde bir kralın ya da imparatorun keyfince koyduğu yasalarla da köle olunabilmektedir lakin daha çok diktatörlüklerde bu durum söz konusudur. Kölelik ilkçağ topluluklarında sosyal bir tabakalaşmaydı. Bakıldığında kölelik bir miras gibi medeniyetten medeniyete taşındı. Bu durumu toplum o kadar benimsemiş ki kendi rızasıyla köle konumuna girmişler. Devlet ise önlem olarak bunların bir daha özgür olmalarını engellenmiştir. Gayri meşru durumların bile kendine has bir hak hukuk kavramı

²⁸ Ahmet Özel, "Esir" *DİA*, Ankara, 1996, c. XI, s. 382-383.

²⁹ Baran, a.g.e., s. 264; Meral Altındal, *Osmanlı'da Harem*, İstanbul, 1993, s. 49; Vecdi Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm*, İstanbul, 1995, c. I, s. 495; İzzet Er, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, s. 337

olduğunu söylemek mümkündür. Zira savaş, korsanlık ve haydutluğun da bir hukuku vardı ve bu hukuka göre; köle olacak kişinin durumuna, sosyal tabakasına bakılmazdı. Ele geçirilen herkes köle olabilirdi. Adalet ve hukuk mekanizmasının hakkıyla tatbik edilmeği bir yerde hiç kimsenin istikbalinden emin olması mümkün değildir. Bu durumu savaşlarda ele geçirilen yüksek bir komutan ya da yolcu gemisinde ele geçirilen aristokrat bir genç kız başka topraklarda köle olarak yüksek fiyatlara satılabilmesinden anlamaktayız. Toplumda tabakalaşmanın acı bir gerçeği olarak köle bir hiç olarak kabul ediliyordu, köle ne alacaklı ne borçlu, ne davacı ne de davalı olabilirdi. Köle sadece efendisi için bir kazanç metaı olarak kabul edilirdi. Genel bir tanım yapmak gerekirse köle ve kölelik bir ihtiyaç ürünüdür ve bu ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkan, yasalar, kanunlar önünde bütün hakları elinden alınan ve zamanla bu insanların bile bu durumu kabul edip, hatta zaman içerisinde benimseyip sahibine hizmet karşılığı olarak tam bir ödeneğin bile yapılmadığı kimselerdir. Köle, hiçbir hakka sahip değildir. Özellikle Avrupa toplumları savaşlarda esirlerin köle yapılmasının sebebi; artan iş gücünü karşılayacak insan gücüne ihtiyaç duymasıydı. Üretimin istenen düzeye getirilmesi ve ekonominin sağlam tesisi için artan iş gücü bu dönemde seferlere sırf bu ihtiyacı karşılamak için çıkılmasına bile sebep olmuştur. Seferler neticesinde elde edilen köleler ile geri dönülüp, bu iş gücü açığı kapatılırdı. İş gücü yanında aristokrat sınıfın hizmetlerini yapacak köle yada esirlere de ihtiyaç vardı. Böyle ucuz hizmet ve üretim araçlarının olması hem devletlerin hemde seçkin zümrenin yararınaydı. Her yeni medeniyet kendinden önceki yaşam biçimini örfünü adetini idame ettiriyorlardı. Bu devam özelliği kölelik için de geçerlidir. Hepsinde de köleler benzer muameleye layık görülürdü. Eşya gibi kullanılır, zevk için öldürülür ve de ağır işkenceler altında bırakılırdı. Bir değere sahip olmamakla beraber tanrılara kurban edildiği bile görülmüştür. Toplumlar, devletler ilerledikçe yeni düzenler daha rahat yaşam koşulları meydana gelmesine rağmen hayatlarında cüzi bir kaç küçük değişim hâricinde kölelerin bu terakki ve yeni düzen içinde müspet manada bir değişiminden terakkisinden bahsedilmesi söz konusu değildir. Kölelik İlkçağ toplumlarıyla başlayıp devamı olan çağlarda da devam etmekteydi. Benzerliklerle beraber çeşitlilik göstermekte olup her yeni çağda değişmeyen bir şey varsa oda köle ve kölelerin durumları olmuştur . Roma toplumunda köle uyandıktan sonra ilk olarak

banyosunu yapar. Giyindikten sonra ev işlerine ya da tarla işlerine koyulurdu. Kölenin yaş durumuna bakılmaksızın en yaşlısı bile bir vazife içerisinde olmak zorundaydı. Köleler dini kurumların imarı, temizliği, kazanç getirecek işleri içinde çalıştırılırdı. Köleler normal işlerin dışında planlanmış cinayetlerde de kullanılırdı. Kan davasının olduğu yerde köleler bir plan dahilinde ölümler için istimal edilirdi. Köleler zeka seviyelerine göre ayrılır ve bu akıl durumuna göre kullanılırdı. Örneğin cinayet işlemleri için özel yetiştirilen köleler olurdu ve bunlara yaptırılırdı. Arkasında kimin yaptığına dair delil bırakmamak için de öldürülen kişiyi kefenleyerek olay yerinden uzaklaşırdı. Köleler zamanla çok önemli işler içinde istihdam edilmiştir. Bunlar; doktorluk, öğretmenlik gibi yüksek meziyet işleri yanında çobanlık, amelelik-bahçıvanlık, marangozluk, inşaat işleri, demircilik, hasta bakıcılığı-ebelik, hacamatçılık, sütanneliği, terzilik ve kuaförlük gibi işlerde de çalışmışlardı. Bu bilgilerden anladığımız şudur ki köleler toplumun ihtiyaç ve kabiliyetine göre şekil alan bir müessese haline getirilmiştir. Hülasa olarak denilebilir ki tutsaklıkla esaretle başlayan hayatlar toplumun ihtiyaç duyduğu her yerde köle olarak hayatlarına devam etmişlerdir. İnsan istediklerini, arzularını gerçek hale getirmek için sürekli vicdanını rahatlatan durumlar oluşturmuştur şimdiye kadar bahsedilen tüm kölelik sebepleri de kişilerin köle edilmesi için hazırlanan kılıflardır. Köle zaten onların gözünde insan haklarından mahrum bırakılan bir eşya ve ticari bir metaydı. Köleliğin ortadan kaldırılmasına kadar da bu anlayış bu şekilde devam ettirilmiştir . İhtiyaçlar süreklilik gösterdiğinden kölelik ve türevleri de nesilden nesile her duruma uydurulan bir olgu olarak devam etmiştir.³⁰

1.1. Eski Toplumlarda Kölelik

1.1.1. Yunan ve Roma'da Kölelik

Meselenin mahiyetini idrak için o dönemin toplumunda hatırı sayılır bir yerde olan Aristo'nun şu sözüyle başlayalım; “Eğer mekik, bir el kendisine yol göstermeden bez dokuyabilseydi, efendiler kölelere ihtiyaç duymazlardı.”³¹ Bu sözden de anlaşılacağı üzere kölelik toplumun ileri gelenlerince desteklenerek doğal

³⁰ Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku*, İstanbul, 1995, s. 109; Şanlıbayrak, a.g.e., s. 115; Hatalmış, a.g.e., s. 212.

³¹ David Ross, *Aristoteles*, (çev. Ahmet Arslan), İstanbul, 2011, s. 373.

bir vakıymış gibi kabul edilirdi. Ancak Aristo konuya devam ederek bu dönemdeki kölenin tarım veya sanayiden ziyade ev işlerinde kullanıldığına değinmiştir. Anlaşılacağı üzere kölelik; Yunan ve onun devamı olan Roma medeniyetinde de aynı çizgide ilerledi. Üstelik düşünür ve hukukçusu da bu duruma destek verdi. Bu bağlamda toplumların, medeniyetlerin, muhtelif devletlerin, köle ve köleliğe olan bakışını daha geniş bir perspektifle ele almaya çalışacağız.

Dünya tarihini objektif tetkik ettiğimizde köleliğin dünyanın muhtelif bölgelerinde birçok toplumda farklı biçimlerde var olduğunu görmekteyiz. Böylelikle diyebiliriz ki kölelik nerdeyse insanlık tarihiyle paralel ilerleyen bir süreçtir. Yani insanın insanı köle edinmesinin tarihi de tarih kadar kadim bir geçmişe dayanmaktadır.³²

İnsanlık tarihi bakımından önemli etkilere sahip Eski Yunan ve onun devamı mahiyetinde idrak edilen Roma'da da kölelik dikkate şayan bir mevzudur. Bu iki medeniyeti diğerlerinden ayıran özelliklerden biri; her ikisinde de köle sayısı dünyanın diğer toplumlarıyla kıyaslanamayacak oranda çok olmasıydı. Zira yapılan araştırma neticelerine göre bu ülkelerin nüfusunun neredeyse yarısı köleydi. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere medeniyetlerde köle ve köleliğin varlığına ihtiyaç hasıl olmaktaydı. Bununla beraber her medeniyetin ya da toplumun yaşadığı coğrafyaya ve muhitine göre köleye duyduğu ihtiyaç farklılık arz etmekteydi. Nitekim denilebilir ki eski toplumlarda görülen kölelik, kadim Yunan'da da vardı ve çok yaygındı bir haldeydi. Eski Yunan'da kölenin toplumdaki siyasi, iktisadi ve sosyal cihetten olduğu gibi hukukun tatbik sahasında da tüm diğer eski hukuk sistemlerinden daha kötüydü. Öyle ki köleler ekseriyetle tüm haklarından yoksun olup tatbik sahasındaki hukuka göre sahibinin bir metaı mahiyetindeydi. Herhangi bir meta gibi alınır ve satılırdı. Sahibi, emri altındaki kölesine sınırsız bir ceza verme salahiyetine sahipti. Kölesine işkencede edebilirdi, kendisini haklı gösterdiği nedenlerle onu öldürebilme hakkına bile sahipti. Adaletin olmadığı keyfiliğin hükümferma olduğu bir toplum yapısında kölenin de hukuksal şahsiyeti olmadığı için verdiği zararlardan sahibi ya da efendisi sorumlu olup kölenin ifadesi de efendisinin rızasına göre alınırdı. Bununla birlikte köleye karşın sıradan hür bir vatandaşın işlediği suçlar, cezayı iktiza eden eylemler

---

³² Özdemir, *a.g.e.*, s. 113.

ise bundan çok daha az ceza ile mukabele görmekteydi. Lakin sebepsiz yere köle öldürenlere gelince sürgün edilmek suretiyle cezalandırılma işlemi tatbik edilirdi. İstibdat ve keyfiliğin olduğu bir yerde kölenin haksız yere öldürüldüğünün ispatını yapmak da bu taraflı ve güçlüyü muhafaza eden hukuk ortamında zor olsa gerek. Kölenin toplumda normal bir aidiyeti olmadığından hür insan gibi de yetişmeyip askeri sınıfa dahil olması da mümkün değildi. Zira askerliğin ve askeri sahanın şerefli bir konumda olma telakkisi kölenin bu şerefli konuma liyakat kesbetmek vasfına sahip olmadığı düşüncesi hakimdi. Belki de layık oldukları tek gerçeklik toplum içinde köle sınıfına dahil olarak ayıplanmaktı. Böyle kötü muameleye daha fazla dayanamayıp kaçması halinde ise köleye devlet tedbir olarak yakalanıp tanınabilirdi diye vücudunun muhtelif yerlerinde görünmesi koşuluyla damgalanırdı. Hatta öyle bir kölelik mevhumu hasıl olmuştu ki site /şehir devletleri arasında da kaçak köleleri iade antlaşmaları yapılmakta ve tatbik edilmekteydi. Malum olunduğu üzere devletlerin kanunu, hukuku her durumda hür olanın yararına ve faydasındaydı. Araştırmalar neticesinde elde ettiğimiz bilgilere göre Yunanistan'daki köle satışı ve köle pazarlarının M.Ö. 500 – 150 yılları arasını ihtiva eden dönemde ortaya çıktığı görüldü. Atina'da her ayın ilk günü köle pazarları kurulur ve köleler çıplak bir vaziyette bir kürsüye çıkarılır, satışa sunulmaktaydı. Piyasadaki mevcut köle sayısına göre fiyatlar 175 - 30 ve 2000 drahmi arasında değişiklik arz ediyordu. Evvelce sayıları çok az olan yabancı köle sayısı sahillerde yapılan Köle ticareti nedeniyle Akdeniz ve Karadeniz sahillerindeki Yunan kolonilerine pek çok yabancı gelmiş ve o zamana kadar çok az olan yabancı köle sayısı bir hayli artmıştı. Bunun bir getirisi olarak bazı Akdeniz liman kentleri de kölecilik ve köle pazarları sayesinde, ticaret merkezi olarak ön plana çıkmıştır.³³

Ayrıca bu konuda araştırmalarından yararlandığımız Abdülhalik Bakır'ın işaret ettiği gibi, Antik Yunan işçileri çoğunlukla kölelerden oluşmaktaydı. Bunların gümüş madeninde Nikias adında birinin 1000 köleyi çalıştırdığı ve ucuza

³³ Abdullah Martal, “Köleliğin Yeni Boyutları; Çağdaş Kölelik ve Çalışma Hakkı”, Ankara, 1998, s. 369-370; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963, s. 57; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 22; Baran, *a.g.e.*, s. 99, 163, 165.

alınan bu kölelerin madenlerde insanlık dışı bir vaziyette çalıştırıldığı bilgisine ulaşmaktayız.³⁴

Atina'da köle tacirleri savaş esnasında ordu ile birlikte hareket edip sefer sonunda bazen cebren bazen de satın alınma ile yok pahasına tutsaklar alır, dönüşte satarlar, satamadıkları ve kendi işlerinde kullanamadıkları kölelere, kazançlarının belli bir kısmı kendilerine ait olmak üzere ticaret yaptırmaktaydılar. Savaş tutsaklığı ve korsanlık faaliyetleriyle en önemli kölelik kaynağı hasıl olmaktadır. Herhangi bir sebepten ötürü ele geçirilen köleye her durumda bir iş verilirdi. Boş kalmasına katiyyen müsaade edilmezdi. Araştırmalara göre bu süreçte Atina köle nüfusu, toplam nüfus içinde oldukça fazlaydı. Elbetteki bunun dezavantajları da vardı. Zira vatandaş sayısının az kölelerin ise buna nispeten çok olduğu muhitlerde kölelerin ayaklanma endişesi sürekli varlığını hissettirmiştir. Lakin, kölelerin muhtelif yer ve ülkelerden getirilmiş olması ve aralarında ittifakın ve ittifakın olmaması, yer yer ılımlı muameleye tabi tutulmaları Yunanistan'da büyük köle ayaklanmalarını engellemiştir. Ancak bu demek değildir ki köle ayaklanmaları olmamıştır.³⁵

Peki İlkçağ döneminin önemli medeniyetlerinden olan bu toplumların bu kadar köle edinmesine tepki gösterilmedi mi? Konuya o günkü Yunan toplumunun önemli bir üyesi olan düşünürlerle giriş yaparsak daha doğru cevap vermiş oluruz. Bu duruma aksi düşüncede olanlar elbette oldu; ancak dönemin filozoflarının hakim anlayışına göre kölelik devlet ve aile gibi temel beşeri kurumlardan biridir diyerek desteklemişlerdi. Öyle benimsenmişlerdi ki Eski Yunan'da köleler sosyal ve ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçasıydılar. Onlara göre; insanların bir kısmı köle olarak diğer insanlara hizmet için yaratılmışlardır. Köleler ağır işlere yetenekli ve bedenen kuvvetli oldukları halde, kendi kendilerini yönetemezler.³⁶ Kendilerince bu sebep köle edinmelerine haklı bir gerekçe sağlamıştı. Filozofların da köleliği kabul etmesi üst aklın daha ileri gitmesine neden olmuştur.³⁷ Takdir edilir ki topluma yön

³⁴ Abdülhalik Bakır, *Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih el-Ali'nin Konu ile İlgili Tespitleri*, Tarih İnceleme Dergisi, c.XXVIII, Sa. 1, b.y.y., 2013, s. 54.

³⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 175; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 23.

³⁶ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, A.Ü.H.F, Ankara, 1987, s. 173.

³⁷ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Aristoteles'in Devlet Felsefesi Ve Önceki Anayasa Hukukumuz*, D.Ü.H.F.D., 1993, c. VI, s. 23.

veren bu kişilerce destek görülmesi kölelik hakkını savunanları geri adım atmalarına sebebiyet vermiştir.

Eflatun'a göre (günümüz cumhuriyet düşüncesiyle de örtüşen) yönetimde iktidarın mutlak sahibi halktır. Halk ise kendisinde var olan bu salahiyeti bu hakkı cebri vaziyette değil, kendi istek ve arzusu ile en iyilerin hakimiyetine verir. Kimse kimsenin tahakkümünde değildir. Bunu söylemekle beraber saadetin tesis edildiği bir cemiyette hürriyete gerek de yoktur bunun yanında toplumun kabul ettiği bireyin ise toplumu ya da mevcut oluşumu kabul ettiği bir ortamda bu bireylere vazife ve mesuliyetler yüklenmesi gerektiğini iddaa etmekteydi.³⁸ Eflatun 'köle haksızlığa katlanmak zorundadır' demekle günümüz insanının anlamada zorluk çekeceği düşüncelere sahiptir. Hadd-i vasattan ziyade ifrat derecesindeki hürriyetin ise kölelikle neticelenebileceğini izah etmiştir.³⁹

Eflatun (Platon) düşüncelerini izah ederken kişinin zafiyetleri, kötü eğitim ve kötü hasletleride kendisinin köle olmasına sebep olacaktır demektedir. Ezcümle; Eflatun da yasalara göre kölelik mevhumu ve müessesesini kabul ediyor ve köleyi efendisinin mülkiyeti olarak görmekteydi.⁴⁰

Tekrar Aristo'ya dönecek olursak "cemiyetin oluşmasında sırasıyla aile, köy ve site gelir". Site katmanında hürler ve köleler vardır. Ailenin yapısı hakkında yaptığı izahlarında köleyi ailenin mevcut bir parçası telakki edip aile; karı-koca, çocuklar ve kölelerden ibaret birbirini tamamlayan bir teşekküldür demektedir. Köleler, insanın hizmetinde olan araç-gereç mesabesinde dir.⁴¹ Araç-gereçten tefrik sebebi ruh sahibi olmalarıdır. Âzat edilenler ise üretimin bir aracı olmaktan çıkıp , insanlık hak ve hürriyetlerini satın almak suretiyle cemiyet hayatına kavuşmuşlardır. Aristo, hürriyet için gerekli ön koşulun ruh yüceliğiyle donanımlı olmak zaruriyesini zikretmektedir ve ona göre birçok ırkın hürriyet için gerekli ruh yüceliğine sahip olmadığını söylemektedir. "Doğadan' kendi kendisinin olmayan, bir başkasına bağlı olan kimse, doğası gereği köledir "diyerek düşüncesini doğal bir olaya temellendirmiştir ve bu durumu hem zaruri hemde faydeli olarak görmekteydi. Geniş

³⁸ Malay, *a.g.e.*, s. 19.

³⁹ Yuhanna Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, (çev. Fahrettin Olguner), İstanbul, 1992, s. 92.

⁴⁰ Eflatun, Devlet 4.Kitap 431.a-b, s. 120.

⁴¹ Aristoteles, *Politika*, (çev. Mete Tuncay), İstanbul, s. 19; Kumeyr, *a.g.e.*, s. 107.

bir perspektiften bakıldığında hakikaten bazı şeyler doğdukları anda sanki ayrılmışlardır: bazıları yönetecekler bazıları ise yönetilecekler. Aristo bu eksende pek çok düşünce ortaya koymuştur. Kölede varolan maddi kuvvet ile Efendide varolan zeka birleşince ikisi için de yararlı bir sonuç doğacaktır ve bu durumda efendinin kölesi üzerinde zaten varolan otoritesini daha kalıcı ve mutlak hale getirecektir. Kölenin isteyip de kendi kendine elde edemeyeceği bir yaşam tarzı vardır, bu arzu ettiği yaşama da ancak efendi sayesinde kavuşabilir bu bakımdan kölelik sadece efendi açısından değil, kendi başına elde edemeyeceği bir yaşama tarzına bu yolla ulaşan köle için de hayırlı bir şeydir. Aristo insanlık için ideal olduğunu iddia ettiği devlet düzeninde toprak mülkiyetinin vatandaşların olmasını ama üretim safhasının köleler tarafından yapılmasını istemektedir. Aristo'ya göre, “bir kimseye ne bildiğinden ötürü değil, düpedüz ne olduğundan ötürü efendi” denir. Köle sahibi olmakla, köle edinmekle efendi olunmaz ancak onu mucibince kullanmakla efendi olunur. Bir zümrenin hürriyeti için ötekilerin bağımlı/ köle olmasını iktiza eder. “Köle/ köleler mülkiyet olarak efendisinin malıdır”. Aristo bu tezini «Politika» eserinde köleliği doğal göstermeye ve meşruiyetini ispata çalışarak göstermiştir. Aristo düşüncesine göre köle bir ailenin ihtiyacı olan unsurlar içerisinde aileyi tamamlayıcı hüviyettir. Aristo'nun cârıyesi Herpylls'den bir oğlu olduğu ve adını Nikomako koyduğu da bilinmektedir. Yine Aristo'ya göre : «İnsanların mülk elde etmeleri yeterli değildir. Mülk olarak iktisap edilen şeyleri kullanacak ve işleyecek canlılara, yani kölelere de ihtiyaç vardır. Bununla beraber yüksek sınıfların, zümrelerin ilim, politika, sanatla işteğal edebilmeleri için de köleler gereklidir. Yani kölelerin varlığı toplumun bir zaruriyetidir. Aristo köleliği vatandaşlar sınıfı faydasına bulduğundan bu kurumu mevcut düzen için önemli bir parça olarak görüp, benimseyip zaman zaman bu düşüncesini eser ve izahlarıyla desteklemiştir. Mücmel bir hülasa suretinde konuyu izah etmek gerekirse kölelik o günkü toplumda zorunlu olarak görülen bir olaydı ve devamı olan medeniyetlerle de olgu haline gelerek her geçen gün farklı şekil ve boyutlara ulaşacaktı.⁴²

---

⁴² Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Ankara, 1988,s. 4. Ayrıca bkz; İnce, *a.g.e.*, s. 20; Aristoteles, *a.g.e.*, s. 12-17.

Ekser toplumlarda olduğu gibi kadim Yunan'da da kendi ırkı ya da toplumu dışındaki insanlar barbar olarak telakki edilir ve sanki köle olmak için yaratılmışlardır kanısı hakimdi. “İnsanlardan daha akıllı olanların olmayanları yönetmesi tabiidir” diyen Aristo, mülk olarak iktisap edilen nesnelere kullanacak canlılara da ihtiyaç olduğu kanısındadır ve bunları kullanacak olanlarda köleler olacaktır demektedir. Aristo ‘Köle sadece efendinin kölesi olmakla kalmaz; aynı zamanda tümüyle ona aittir de.’ diyordu. Kölelerin çocuk sahibi olmalarına izin verilmeli ki çocuklar rehine görevi görsünler’ diyen de Aristo’ydu. Kölelerin doğumla çoğalmaları kendilerinin lehine olacağı için nesillerinin devamına izin verilmişti. Atina'da halk; 3 zümre şeklinde sınıflandırılmıştı. Bunlar; vatandaşlar, yabancılar ve köleler olarak ayrılıyordu. İlk ikisinin hakkı yasalarca teminat altına alınmışken kölelerin teminat altına alınacağı herhangi bir haktan söz edilmesi zor görünüyordu. Yani kölelerin hakları doğum, fakirlik, savaş, borç, korsanlık, ailesi tarafından satılmak veya mahkeme kararıyla bu statüye düşürülme gibi nedenlerle nerdeyse tüm hakları son bulmaktaydı. Kölelerin sayı bakımından oldukça fazla olduğu böylesi toplumlarda nerdeyse her hür vatandaşın bir kaç kölesi vardı. Bunlar tarım, toprak ve ev işleri hâricî nde öğretmenlik, kâtiplik, vs gibi meziyet gerektiren işlerde yapabilmekteydiler. Zanaat imalathanelerinde işçi ve usta olarak çalışırlardı.⁴³

Roma'da ise hayvancılık, ticaret, tarım bilhassa ekonomiye tesir eden işlerin ekserisi kölelerin gücüyle yapılırdı. Romalılarda kölelik daha sistemli ve yaygındı. Roma imparatorluğunun hakim güç olduğu geniş coğrafyada, kendi vatandaşları hâricî nde kalanlar köle olarak düşünülürdü. Savaşlarda ele geçirilenler esir olup öldürülüyor ya da köleleştiriliyorlardı. Kölelerin hayatlarının ucuzluğu ve bir kıymet-i harbiyelerinin olmayışı köle fiyatlarının oldukça düşük olmasına sebep olmuş ve bu durum nerdeyse her Romalının birden fazla köle sahibi olmasına neden olmuştu. Kölelerin satılması ve pazarları da insani hasiyetleri taşımamaktaydı. Zira köleler çırılçıplak soyulup, belli bir yükseklikte tezgahlara çıkartılarak teşhir edilip satışa sunuluyordu. Gentum'a göre Roma toplumunda kölelerin hiçbir değeri yoktu; ilk önceleri âzat edilmeleri bile yasaktı. Daha sonra tahdit edilmiş haklar verildi. Korsanlık vb. yollarla kaçırılan veya barbar ülkelerden getirilen insanlar köle olurdu.

⁴³ Malay, *a.g.e*, s.13; Fatma Paksüt, *Platon ve Platon Sonrası*, Ankara, 1982, s. 480.

Bunun yanında ailesi tarafından terk edilen çocuklar da kendisini besleyen ailenin kölesi olurdu. Ekonomik olarak sıkıntı yaşayan fakir ailelerin çocuklarını da köle olarak sattıkları görülmüştür. Nitekim kölelik için çok fazla neden vardı. Bilgiler doğrultusunda denilebilir ki; eski Yunan ve Roma düşüncesine göre, kendileri dışında kalan tüm ırk ve kavimler köle olmak için yaratılmıştı. Köleler bir ticari meta gibiydi. Ömrü boyunca çalışır, arzu edilirse satılabilen ve vazifesi bitince de atılan bir eşya olarak görülmektedirler.⁴⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki; bu dönemde bilhassa aydın zümrenin ve felsefecilerin köleliğe olan bakış açıları, bu konuda iddia ettikleri ve savundukları düşüncelerin aynı zamanda hukukçular tarafından da destek görmesi köle ve köleliğin toplumda kabul görülüp yadınmayan bir müessese haline gelmesine sebep olmuştur. Nihayetinde bu düşünce 1700'lerden sonra ortaya çıkan emperyalizm fikrinin alt basamağını doğurmuştur.

1.1.2. Mısır ve Yakın Doğu'da Kölelik

Muhtelif tarih vesikalarını tetkik ettiğimizde kölelik mevhumu ilk kez Sümerlerde geçmektedir. Yapılan arkeolojik kazı neticelerinde Kis şehrinde meydana çıkan vesikalarda kölelik kavramının geçtiğini görmekteyiz. Arkeolojik çalışmalar neticesinde ele geçen belgelere göre köleler tapınaklara adak olarak çalışır, atölyelerde dokuma işlemi yapmaktaydılar. İnsanın yaşam koşulları içerisinde bedeni gücüne duyulan ihtiyacın sebebiyet verdiği savaşlar da çok olmuştur. Üretim hizmetleri için insan gücüne ihtiyaç hasıl olmakta hatta sırf bu sebepten ilkçağ medeniyetleri savaş bile yaptığı sıklıkla görülmüştür. Bundan da anlaşılacağı üzere savaşlar sadece toprak kazanmak için yapılmazdı. Savaşlar insanın/kölenin varlığına olan ihtiyaçtan dolayı da yapılmıştır.⁴⁵

Yukarıda verilen örnekler de anlaşılacağı üzere İlk çağlarda Mısır ve Ön Asya'da köleliğin temel kaynağı savaşlar olmuştur. Savaşlar neticesinde ele geçirilmiş olan esirler ise firavuna aitti. Kölenin varlığı başlangıçta gereksiz görülürken daha sonra güç isteyen işlerde çalıştırılmaya ve köleye yüklenen anlamda

⁴⁴ Güriz, *a.g.e.*, s.173; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 20; Charles Freeman, *Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti*, (çev, Suat Kemal Angı), Ankara, 1996, s.78; Özdemir, *a.g.e.*, s. 14; İnce, *a.g.e.*, s .27.

⁴⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 20; Özdemir, *a.g.e.*, s. 14.

zamanla değişiklik göstermiştir. Savaşlarla temin edilen esirler devlet malı olarak kabul edildiklerinden çok ağır güç isteyen inşaat işlerinde, piramit yapımı, saraylar inşası onlar tarafından yapılmıştır. Misal vermek gerekirse dünyanın yedi harikalarından biri olan piramitler kölelerin gücüyle yapılmıştır. Azametli bir şekilde inşa edilen Firavun heykelleri, devasa ehamlar ve bunlar gibi diğer buluntular, Mısır'da köleliğin ne derecede önemli bir güç kaynağı olduğu hakkında önemli fikirler vermektedir.⁴⁶

Kazılarda ele geçen elleri arkalarına bağlı küçük esir heykelleri, M.Ö. 4.000'lere kadar Eski Mısır'da köleliğin devam ettiği hakkında bilgi vermektedir. Köleler gerek kadın olsun gerekse de erkek olsun hür insanlardan ayırt edilmesi kolay olsun diye başları kazıtılırdı. Köleler okuma yazma hakkından mahrum ve bunlar onlar için yasaktı. Okuma yazma sadece seçkin insanların hakkı olarak görülürdü. Kölelerin eğitim hakları olmayışı seçkin zümrenin menfaatineydi. Eğitim ve öğretim yükseldikçe insan hak ve hürriyeti ve adaletin aranması daha kolay olduğundan kölelerin aydınlanması demek haklarını araması ve bunun için mücadele edeceği anlamına geliyordu. Günümüzde olduğ u gibi istibdat insanları sessiz birer köle haline getirmektedir. Kölelere uygulanan bu istibdat ortamını ortaçağ skolastik düşüncesine benzetebiliriz zira okuma, yazma, sorgulama, araştırma, anlama, anlatma tümüyle yasaktı. Hülasa denilebilir ki köleler muhitin, koşulların ve zamanın değişmesiyle beraber ihtiyaca göre şekillenen ve bu amaca ulaşmada eşya olarak kullanılan bir vasıtaydı.⁴⁷

1.1.3. Arap Yarımadası'nda Kölelik

Cahiliye dönemini kısaca anlamak gerekirse Hz. Muhammed (sav)'e peygamberlik gelmeden önceki dönemin olduğ u ve Arap Yarımadası'nın bu isimle anıldığı dönemdir. Lakin Kur'an-ı Kerim'in gönderilmesi Arap toplumunun temelinden değişmesini sağladı. Çünkü Kur'an'ın ilk muhatabı Araplar olduğ u için onların hem maddi çevresi, hem de kültürel çevresi tümüyle değişmeye başladı. Cahiliye dönemi toplumun yapısına baktığımızda genellikle bir kabile etrafında aynı

⁴⁶ İnce, *a.g.e.*, s.155.

⁴⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 20; İnce, *a.g.e.*, s.155.

haklardan yararlanan insanlar, eşit haklara sahip hür insanlar ve hürlerin haklarına sahip olamayan köle ve cariyeler vardır. Bunlara ilaveten birde Araf denilen esir ve hürler arasında olan ve daha önce izah edilen mevâfîler vardı. O döneme baktığımızda âzat edilen köle ve cariye, mensup olduğu, kabilenin akrabası sayılarak mirasa varis olduğu görülmekte ve bu durumda köleye yüklenen anlam başka toplumlara nazaran değişiklik göstermektedir. Cahiliye döneminde esirlerde köle ve cariye olarak alınır ve satılırdı. Toplum nezdinde pek bir değeri olmayıp değersiz ticari varlıklar olarak görülür miras bırakılanı olduğu gibi mehir olarak verildiği de vaki olmuştur.⁴⁸

Mekke ekonomisi ticarete dayalıydı, Medine’de ise zirai ekonomi hakimdi. Mekke’nin tarihi süreçle dini bir şehir haline gelmesi ve bunun uzantısı olarak ticari merkez olması güçlü olanı daha da güçlü, fakirin de daha şiddetli bir şekilde sömürü aracı olmasına sebep olmuştur. Bunun yanında Cahiliye döneminde diğer toplumlara nazaran bedelini ödemek kaydıyla köleye hürriyetini kazanma hakkı verilmişti.⁴⁹

Corci Zeydan eserinde Araplarda köleliğin çok yaygın olduğunu söylemektedir.⁵⁰ Araplarda diğer toplumlar gibi esir ettiği kişileri köleleştirirlerdi. Arapların esir ettiği ve köle haline getirdiği insanların ekserisini Afrikalı siyahiler teşkil ediyordu. Bilal-i Habeşi de köle haline getirilmişti. Çevre ülkelerden getirilen köleler de sayı olarak çokluk göstermekteydi. Yine başka medeniyet, toplumlarda olduğu gibi esir köle pazarları zaman zaman kurulur ve burada esirin beden, güzellik ya da zekasına göre bir fiyat belirlenip satışları gerçekleştirilirdi. İslamiyet öncesi Arap yarımadasında toplumsal bir birliktelik olmadığından mütemadiyen devam eden savaşlar mevcuttu. Daimi bir surette devam eden savaş ortamında kölelere duyulan ihtiyaçta süreklilik arz etmekteydi. Böylelikle İslamiyet öncesinde Arapların her işiyle ilgilenen kölelerin kolay kolay âzat edildiği görülmemiştir.

Araplarda esir edilen kadınlar odalık olarak da kullanılıyordu. Ayrıca köleler arasında nikah akdi de yoktur; çünkü onlara göre bu hür insanlara mahsus bir durumdu. Nikah akdi ise köleler için söz konusu değildi. Hür biriyle ve köle birinin evliliğine müsaade yoktu. Aralarında evlilik olması halinde sonu ölüme varan cezalar

⁴⁸ Mehmet Şeker, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara, 1987, s. 45; Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, İstanbul, 2009, s. 134.

⁴⁹ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1974, s. 34-35.

⁵⁰ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İstanbul, 2004, s.278-280.

tatbik edilirdi. Cahiliye döneminde köleler çok ağır şartlar içindeydi, kötü muamele sanki bu mevhumun (köleliğin) kaderi gibiydi. Bütün bunlara rağmen diğer toplumlardan farklı olarak Arap toplumunda kölelerden evlat edinilebiliyordu. Bunun en bilinen örneği Zeyd b. Harise'dir. Evlat edinilen köle varis bile kılınırdı. Bunun için etrafındaki kişileri şahit tutmuştur.⁵¹ Nitekim bu örneğe rağmen Arap toplumunun köleye olan tutumunun katı olduğu aşikardır.

1.1.4. Çin ve Hindistan'da Kölelik

Araştırmalara göre Çin, devlet sistemini önce köle mekanizması üzerinden oluşturdu. Temelini attığı bu sistemde diğer devletlerde kölelere karşı sergilenen tavır ve davranışlar Çin'de de farklı değildi. Burada da köleler şahsa veya devlete ait olabilmekte ve yine savaşlar köle elde etmek için yapılmaktaydı. Köle emeğinin rolü burada da önemliydi. Çevre ülkelerle olan savaşlar ve dahildeki çekişmeler sebebiyle savaş öncesinde bol sayıda köle sağlanmaktaydı. Köleleştirilme sebeplerden biri de toplumun düzenini tahrip eden her durumun da cezası kölelikti. Her ülkenin kendi değerleri doğrultusunda kölelere yüklenen anlam ile elde edecekleri fayda değişiklik gösterse de temel manada hepsinde köleler en alt kategoride kendilerini bulmuşlardır. Keza Çin medeniyetinde toplum değerlerine karşı gelmek çok ağır bir suçtu köleler de devletin ve toplumun ortak malı olduğundan bu duruma en ufak bir karşı çıkış bile yasalara ve geleneklere karşı çıkıldığı gerekçe gösterilerek ağır yaptırımlar tatbik edilirdi. Yine başka yerde olduğu gibi burda da yüksek zümre kendi şahsi amaçları doğrultusunda toplumsal hassasiyetleri istismar etmişlerdi. Çin'de sahip olunan köleler zenginlik ve kudretinin ölçütü halini almıştır.⁵²

Hint toplumuna baktığımızda ise; kendine has özelliği olan kast sistemi içinde hür insanların bile hakları tam olarak sağlanmıyordu. Zira takdir edilir ki bu durumda kölelerin haklarından bahsetmek biraz beis olacaktır. Ancak sistem içinde en alt sınıfta olmaları onların durumunu diğer toplumlara göre değiştirmede. Keza borç sebebiyle köle olanlar oldukça fazlaydı. Herhangi bir sebepten dolayı verdiği taahhüt sonrası borcunu zamanında ödeyemeyen borcuna karşılık köle olmaktaydı. Yine

⁵¹ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 335; Mez, *a.g.e.*, s. 195-203.

⁵² Baran, *a.g.e.*, s. 149.

savaş sonrası ele geçirilenlerde Hindistan’da köle olmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi özgür bir insanın bile eşit olmadığı bir toplumda köle olma sebepleri çok basit gerekçelerle köle hüviyetine sokulmaktaydı. Hindistan’a has bir özellik olan kast sisteminde nüfus hareketliliği yatay şekilde devam ediyor yukarı hareketlilik çok sınırlı bir vaziyette idi. Üst ve alt arasında emir alan ile emir verilen ilişkisi vardı. Köleler kral, zengin tüccarlar ve kamu yararına çalışırlardı. Köleler içerisinde kadınların sayısı da azımsanamayacak kadar çoktu ve köle kadınların çocukları da aynı şekilde, efendisinin mülkü sayılıp köle konumunda olurdu.⁵³

Yukarıda bahsettiklerimize nazaran Çin’de kölelerin hakları örf ve adetlere göre korunmuştur ve köleler kendi istidat ve kabiliyetlerine göre bu dönemde büyük mevkilere geldiği de olmuştur. Bunun yanında çalışarak kölelikten kurtulabilirsiniz. Bu durumun köleler açısından olumlu yönleri haizdir zira bir köle çalışıp hürriyetine kavuşabilirdi. Kölenin çalışıp hürriyet hakkına sahip olabilmesi demek daha çok çalışmasını netice verirdi, bunun yanında köle sorunlarının daha asgari düzeye gelmesini sağlardı. Bu durumun en büyük getirisi yine köle sahiplerinin olmuştur. Çin de toplum asil ve köylü olarak farklı konumlara ayrıldığından kölelik içinde tabii olarak köylülerden esas teşkil edilirdi. Köylünün devlete karşı vazife ve mesuliyeti olduğundan bu vazife ve mesuliyetler ifa edilmediğinde devlet ondan toprağını satın alıp kendisini de köle olarak çalıştırabilmekteydi. Devlete ait köleler hâricî nde hususi köleye herkes sahip olamamakta ve yalnızca birkaç seçkin aile özel köle temin edebilirdi.⁵⁴

Hinduizm inancına göre Tanrı “Brahma” adı verilen tanrıdır. Ancak sınıflara ayırdıkları sistemde en alt tabakada kalan köleleri insan olarak görmekteydiler. Brahman kanunlarına göre insanlar ikiye ayrılmakta ve bunlar hizmet edenler ve edilenler olduğunu görüyoruz. Hizmet edenler de kendi içinde hizmetçiler ve köleler olarak ikiye ayrılmıştı. Bu da gösteriyor ki Hindistan da bu sistem daha profesyonelce işlenmekteydi. Manu kanununa (Hint mitolojisinde insan soyunun atası sayılan ilk insan) göre köle hizmet etmek için yaratılmış ve âzat edilse bile yine hizmet sınıfından ayrılmayan bir varlıktır. Manu yasasına göre efendiye yapılan saygısızlık

⁵³ Baran, *a.g.e.*, s. 149-150.

⁵⁴ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 30-31; Baran, *a.g.e.*, s.152.

ve itaatsizliğin cezası ölümle neticelenirdi. Köle ceza sistemi çok ağır sonuçlar doğurmakta ve cezalandırılma aşamasında vücudundan uzuvların kesilmesi yanında ölüm cezasına da çarptırılabilirdi. Ülkelerin ticaretinin çevre ülkelerle yoğun etkileşimde olduğu dönemde köleler de etkileşim içinde ülkeler mabeyninde pay edilmiştir.⁵⁵

Hintlerde cahiliye döneminde Araplarla ticaret yapmışlardır. Bu ticaretler sonrasında kölelerde hem Arap olanın Hindistan'a hem de Hintli kölenin Arap Yarımadası'nda görülmeye başlamasına sebep olmuştur. Yaptıkları fetihlerle de esirler galiplerle pay edilmiştir. Her ülke kendi içinde köle kurumu ve düzeni barındırmakla beraber köle temin etme şekilleri değişiklik göstermektedir. Örneğin Eski Çin devleti kölelerini mahkumlardan sağlıyordu. Hindistan'da ise fakirlik sebebiyle çocuklarını satma ile köle yapılmaktaydı. Devletlerin de kendi çıkarları için bu mevhumu benimsemesiyle de kölelik toplum nazarında kabul edilerek daha fazla yayıldı. Zamanla kölelik teminini devletler kendi içinden sağlamakla beraber çevre ülkelerle de köle alım satımı yaparak köle temin etmeye başladılar. İnsanları köle olmaya mecbur eden en önemli sebep ağır yaşam koşullarıyla beraber fakirlikti. Çünkü hayatını idame ettirecek bir iş olmadığından kendi arzularıyla köle olmaktaydılar⁵⁶

Kısaca Uzak Doğu'da da kölelik yeri geldiğinde ihtiyaçlar ekseninde gerek devlet gerekse de şahsın tekelinde ilerlemiştir. Tabi ki bu durum hakim gücün müdahale alanına etki etmeyecek şekilde idame ettirilmiştir.

1.1.5. Türklerde Kölelik

Bilindiği gibi Türklerin ilk ana yurdu Orta Asya olup göçebe kültürün hakim olduğu bir bozkır coğrafyasıdır. Göçebe kültürün uzun yıllar boyunca devam etmesi bu kültürde yaşayan kavimler hakkındaki bilgilerin sınırlı kalmasına sebebiyet vererek araştırmacıları Çin kaynaklarına yönlendirmiştir. Çin kaynakları incelendiğinde ise etkileşim içinde oldukları kavimlerin özel hukukları hakkında bilgiye ulaşılmıştır. Bu kaynakların bazısında Türk kavimlerinde de kölelik kurumunun varlığı görülmüştür. Nitekim köle kadının, bazen vergi olarak verilmesini

⁵⁵ Baran, *a.g.e.*, s.147.

⁵⁶ Kumeyr, *a.g.e.*, s. 57.

örnek olarak gösterebiliriz. Türkler yerleşik hayatı benimsemeden önce, hareket ettiklerinde hayatlarını idame ettikleri eşya ve gereçleri de beraberinde götürmekteydiler. Başlı başına kendine has bir biçimi olan bu yaşam, eski Türklerde bazı zümreler için imtiyazlı bir sınıfın oluşmasını engellemekte ve köleliği çoğunlukla önlemekteydi.⁵⁷

Yerleşik kültürün yaşam için gerekli gördüğü emek gücü ve taşıma gücünün kölelerden sağlanması köleleri Eski çağ toplumları için zaruri kılarken, bozkır kültürü mevcut olan bu güç ihtiyacını en fazla at olmak üzere hayvan gücü ile karşılıyordu. Göçebe yaşam biçiminde gerekli gücün hayvanlardan temin edilmesi köleliliğin nispeten yok denecek kadar az olmasını sağlamıştır. Eski Türkçe metinlerde köle kelimesi geçmemektedir. Kün (cariye) sözünün terminolojisine baktığımızda ise Çince olduğu aşıkardır. Tabgaçlarda ve İç Asya Uygurlarında kölelerin varlığı söz konusudur. Divan-ı Lügat-i Türk'te «Ol kul boş kıldı» ibaresi köle âzatlamanın o dönem içinde var olduğu olduğunu ve köleliğe dair bazı ibarelerin de eserde mevcut olduğu görülmektedir.⁵⁸

Hunlarda özel mülkiyet olarak şahsi kölelik yoktu ama kabile köleliği vardı. Kabileye ait köleler ise Hun Devletine bağlıydı. Türki devletlerin ekserisinde olduğu gibi Hun toplumunda da imtiyazlı bir sınıf söz konusu değildi. İmtiyazlı bir zümrenin olmayışı şahsi köleliğin oluşmasına engel teşkil etmektedir. Şahsi köleliğin çağdaş ülkelere nazaran Hunlar'da olmadığını söylemek mümkündür. Göçebe yaşayan topluluğun ekonomisi genel olarak hayvancılığa bağımlıdır ve Hun toplumunda hayvancılık işleri için köleler kullanılırdı. Göktürk toplumundan bahsetmek gerekirse; köle ve hür ayrımı yapılmamıştır. Göktürk yazılı belgelerinin tetkik edilmesi sonrasında bu belgelerde 14 tane kul deyimi kullanılmıştır. Yine bu dönemde de köle temininin en büyük kaynağını savaşlar oluşturmaktaydı. Nitekim savaşlar her zaman kölelik için esas kaynak ölçütüdür. Yine Çin kaynaklarından edinilen bilgilerde Göktürklerle yapılan savaşlar sonucunda Göktürklerin ele geçirdikleri tutsaklarını köleleştirdikleri ve Çinlilerin de aynı şekilde ele geçirdikleri

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, «Kültür ve Teşkilat» Türk Kültürünü Araştırma Ens. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 758-761.

⁵⁸ Bahaddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1964, s.46; Kafesoğlu, *Kültür ve Teşkilatı*, s.759-761.

kişileri köleleştirdikleri yazılmaktadır. Uygurların yerleşik hayata geçmeleri köle/kölelik yapısının oluşmasına sebep olmuştur. Uygurlar savaş sonunda tutsak edilen kimseleri köle olarak temin ederlerdi. Ataerkil aile özellikleri taşıyan Uygurlarda baba diğer çocuklarına da danışmak suretiyle bir evladını satabilir ve köle olmasına sebep olabilirdi. Köle sahibinin mutlak egemenliğinde olup Sahip/ Efendi köle üzerinde mutlak hakları vardı, istese köleyi miras bırakabilirdi veya satabilirdi. Kutadgu-Bilig’de “hür insan ve kul ayrımı yapıldığını da görmekteyiz. Bütün kölelik sistemlerine baktığımızda kölelik müessesesi yerleşik kültüre daha uygundur göçebe yaşam da bu müesseseye gerek duyulan şartlar pek tahakkuk etmemiştir. Yani köleliğin aslı bozkıra yabancıdır.⁵⁹

Türkler istiklalini kaybeden toplumlardan elde ettikleri esirlerin köle olmasıyla kölelik Türkler arasında yerleşmeye başlamıştı; ancak Türk toplum yapısında eskiden beri imtiyazlı sınıfın olmayışı sosyal hayatında feodaliteye dayalı toprak sisteminin de söz konusu olmasını ve toprak köleliğinin de oluşmasını engellemiştir.⁶⁰

Coğrafyanın insanın yaşamına doğrudan tesirinin olması her toplum bilincinin farklı bir şekilde kendine has bir tezahüre sebep olmaktadır. Nasıl ki deniz kıyısında yaşayan medeniyetlere daha ılımlı yaşamayı insanlara öğretmişse Türklerin yapısında var olan bozkır kültürü onlara çağdaşlarından daha farklı bir yolu kanalize etmiştir. Türklerin toplum yapısı kast sistemi, statülere ayrılmış bir yapı ya da sınıflara ayrılmış bir mekanizmaya uygun değildi. Böylece onların imtiyazlı olunmasını, imtiyazlı kalınmasını temelinden reddederek köleliği engellemesi sağlamıştır. Yani Türklerde var olan aidiyet ve hürriyet kavramları hayatın her safhasına sağlanmıştı. Özgürlükten yoksun yaşamak onlar için kabulü mümkün olmayan bir durumdu. Tarihin hemen her evresinde mücadeleciler bir yapıya sahip olarak yaşamışlardı. Hürriyete olan düşkünlük başka toplumları köle yapmaya da engeldi. Ancak buna rağmen köleliği ortaya çıkaran sebepler de vardı. Bunlara bakınca iktisadi, askeri veya dini olduğu görülmektedir.⁶¹

⁵⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 759.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991, s. 226-228.

⁶¹ Ögel, *Türk Milli Kültürü*, s. 46.

Hülasa kölelik kurumu zamanın ve mekanın farklılığına göre uygarlıkların her birinde gerek benzer gerekse de farklı şekillerde kendi menfaat ve toplum intizamına göre düzenlenmiştir. Hemen hemen tüm köle sistemleri kökünden insan onuruna yakışmayan bir halde olduğu muhakkaktır. Kölelerin bir metaı olarak kabul edilmesi, hak ehliyetlerinin tümünden olmaması, hürlerden apayrı görülmesi, işledikleri suçlar için çeşitli cezalara çarptırılmaları onlara reva görülen durumlardandı. Birbirinden çok farklı devletlerde köleler hep ikinci, üçüncü sınıf insan olarak algılanmış ve hemen hemen hepsinde benzer aşağılayıcı durumlara tabi tutulmuş, bütün yaşamları boyunca da kötü davranışlara katlanarak yaşamlarını reva görüldüğü şekilde devam etmeye çalışmışlardır. Kölelerin tabi tutulduğu tüm bu olumsuz koşulların hiçbiri insan onuru ya da hakları ile bağdaşmamaktadır. Cebren vatandaşlarından alıkonulup yok pahasına ve hayatları hiçe sayılarak bir ülkeden başka bir ülkeye gönderilip dehşetli acımasızlığa maruz kalmışlardır. Vicdanı tefessüh etmemiş her insan bu yapılanları kabul etmesi mümkün değildir. Bu durum her yeniçağda da ve her kıtada tüm acımasızlığını yasa dışı bir şekilde devam ettirmiştir. Bugün kölelik mevhumunun olduğu bir ülke yok lakin kölelik sisteminden farksız muamelelere tabi tutulan toplumlar vardır. Köleliğe başka bir nam, başka bir ad verilmesi kölelik hakikatini değiştirmez. Ucuz iş gücü sağlamak gayesiyle günlük 1 dolara çalışmaya mecbur bırakılmış olmak da köleliktir. Denilebilir ki; tüm acımasızlığıyla beraber bu duruma en güzel örnek emperyalizmdir⁶².

1.2. Semavi Dinlere Göre Kölelik

Köleliğin kısa tarihçesinin ardından şimdi Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'in gözüyle köleliğe bir bakış sağlarsak bu kavramın daha iyi anlaşılacağını ümit ediyoruz.

1.2.1. Tevrat'ın Diliyle Kölelik

Bu kısımda kutsal kitabı Tevrat olan Musevilik yahut Yahudilik inancının köleliğe nasıl bir bakış açısıyla yaklaştığını ve ona nasıl bir hüküm icra ettiğini açıklamaya çalışacağız.

⁶² Bkz; Bahattin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1964, s. 47.

Eski medeniyetlerin kölelere olan tavır ve durum muamelelerini kıyaslamak iktiza ederse; en iyi en insani muamelenin İbrani Hukukunda olduğu görülmektedir. Bu bilgiye rağmen Tevrat'ta köleliğin kaldırılması ile alakalı herhangi bir hüküm tespit edilmemiştir. Nitekim Yahudi inancının öğretileri ve gereklerinin kölelere de öğretilmesi köleliği bizzat devletin istediğinin bir kanıtıdır. Zira bir bilginin öğretilme gayesi, nesil devamlılığı sayesinde sonraki kuşaklara da aktarılma düşüncesinden gelmektedir. Yahudi inancının öğretisi ve gereklerinin de kölelere öğretilme mecburiyeti, kölelik mevhumunu devletin bizzat kabul edip sahiplendiğini hatıra getirmektedir. Tevrat'ta satın alma ya da savaş yoluyla köle edinmenin mubah sayıldığı ibarelerin olduğu da tespit edilmiştir. İbrani kültürüne göre borçlarına karşılık kişi köle olabileceği gibi kişinin kendi kızlarını bile köle olarak satabileceği bir anlayış vardı. Hülasa, Yahudilik inancında köleliğin genel olarak oluşabilmesi için savaş, satın alma ve borç gibi unsurların bir araya gelmesi gerekirdi. Elbette bu dönemde de diğer toplumlarda olduğu gibi sınıf ayrımı yapılmıştır. Hemen hemen her ırkın kendini üstün ırk olarak görmesi, kendinden olmayanlara farklı nazarla bakılmasına yol açmıştır. Bu durum Yahudilik dininin hakim olduğu yerlerde de İbrani soyundan olanlar ile olmayanlar şeklinde bir ayrım yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu ayrıma göre de farklı farklı muamele hususları vardı. Bir toplumda meydana gelen değişim başka toplumları etkilediği gibi bir toplumdaki kültürel özellikler çevre ülkeleri ya da kültürleri etkiler durumdadır. Nitekim farklı kültür ve coğrafyalarda olduğu gibi İbrani hukukunda kölelerin genellikle yabancı asıllı olmalarına dikkat edilmiştir. Öyle ki İslamiyet'te de var olan dindaşın kardeş sayılması Yahudilikte de mevcuttur. Bunun bir uzantısı olarak İbranilerin birbirlerinin köleleri olmaları engellenmiştir. Her kanun yasa ya da kültürde olduğu gibi bazı durumlarda istisnai kaideler tatbik edilmiştir. Yani Yahudiler de kendi dindaşlarını bazı durumlarda köle edinmede bir mahzur görmemiş; ama köle olunabilecek hal ve sebepler sınırlandırılmıştı. Nitekim kolaylıklar da sağlanmıştı. İbrani olup da köle olanların ekserisi borçlarını ödeyemeyip sefaletе düşme sebebiyle kendilerini satanlardan olurdu. İbrani asıllı olup köle olanlar daha sonra bedellerini ödeyerek hürriyetlerini yeniden kazanabilirlerdi. Yahut İbranî olmayanların köleliği ömür boyu sürebilirdi. İbraniler kendi milletinden olmayan

kölelere yeri geldikçe anlayışlı davranmışlardır. Buna rağmen kendi milletini üstün görme tavrından da vazgeçmemişlerdir.⁶³ Şimdi kutsal kitap Tevrat'ın köleliğe bakışını daha derinleştirmeye çalışacağız.

Tevrat'ta, Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın oğlu Kenan'a, günah işlemesinden sonra amcaları Sam ve Yafes'e kul olma cezası verildiğinden bahsedilmiştir. Hz. Musa'nın şeriatında efendilerin köleleri üzerinde sahip oldukları hakları sınırlandırılmıştır. Efendiler köleyi cezalandırma işleminde hürdür ama ölüm cezası veremezdi, öldürme hakkına sahip değildi. Kölelik uygulamasının tatbik sahasına baktığımızda diğer köle sistemlerin ayrılan çok önemli bir husus söz konusudur. Yahudi olmayan kölelere Efendi tarafından verilen cezada gözü kör olan, dişi kırılan, sakat bırakılan kölenin hürriyetine sahip olacağından bahsedilmiştir.⁶⁴ Bu da gösteriyor ki köle edinmek herhangi bir sorun teşkil etmeyip, özlük hakları kısıtlı da olsa korunmuştur.

Tevrat'ta geçen On Emir incelendiğinde Yahova'nın Tûr-ı Sîna'da Hz. Musa'ya yaptığı tavsiyelerini içerir. Bu emir kölelik maddesini kapsamaktadır:

“Ben Yahova! Seni köle bulunduğun yerden Mısır topraklarından çıkaran Tanrınım. Artık gözünde hiçbir şey kalmasın”, “Ve Mısır'da köle olduğunu hatırlayacaksın” Burada yazılan ibarelerden Hz. Musa'nın köle durumunda/hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Hemen hemen her dönem ve medeniyette gördüğümüz karşılaştığımız köleliği Tevrat'ta da görmekteyiz. Kölelik ile alakalı hususlar Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir; Tevrat'ta İbrani kökenli olmayan kölelerle ilgili, “Köleyi âzat et” diyen tek bir emir yoktur, bunun bütün bütün aksine olarak “Köle edinin” diyen hükümler vardır. Yukarıdaki izahların ışığında kesin olarak diyebiliriz ki Tevrat'ta da kölelik vardı. Yahudi bir köle altı ve üzeri bir yıl hizmet ettiği takdirde âzat edilirken, Yahudi olmayan birinin âzat edilmesi pek vaki değildi. Buna istinaden bu durum ırkçılık yaptıklarının kanıtı sayılabilir.⁶⁵

Bu bilgiler ekseninde günümüz Tevrat'ında kölelikle ilgili geçen bölümlere bakacak olursak:

⁶³ Baran, *a.g.e.*, s.139; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁴ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁶⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 133-134. Ayrıca bkz.; Kitâb-ı Mukaddes , *Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul , 2000, Tesniye, Bap. 16/13-14; Kumeyr, *a.g.e.*, s. 24-25.

“Fakat yedinci gün Allah’a adanmıştır; sen ve oğlun ve kızın, kölen ve câriyen ve hayvanların ve kapılarında olan garibin hiçbir iş yapmayacaksın”, “Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun karısına yahut kölesine yahut câriyesine, hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin”,⁶⁶

“Ve onların önüne koyacağın hükümler şunlardır: Eğer İbrânî bir köle satın alırsan altı yıl hizmet edecek ve yedincide hür olarak meccânen çıkacaktır. Eğer yalnız geldi ise yalnız çıkacaktır. Eğer karısı ile geldi ise karısı ile çıkacaktır. Eğer efendisi ona bir kadın verir ve o kendisine oğullar yahut kızlar doğurursa, kadın ve çocuklar efendisinin olacak ve kendisi yalnız çıkacaktır. Fakat eğer köle açıkça: Efendimi ve karımı ve çocuklarımı seviyorum hür çıkmayacağım derse, efendisi onu Allah’a yaklaştıracak ve onu kapıya yahut kapının süvesine yaklaştıracak ve onun kulağını biz ile delecek ve kendisine ebediyen hizmet edecektir. Ve eğer bir adam kızını câriye olarak satarsa, o kölelerin çıktığı gibi çıkmayacaktır. Eğer kendisine nişanlanmış olan kız, efendisinin gözünde kötü olursa, o zaman geri satın alınması için bırakacaktır; kendisine sadâkâtsiz davrandı diye onu yabancı kavme satamaz”.⁶⁷

“Eğer bir adam kölesine yahut câriyesine değnekle vurur ve onun eli altında ölürse, mutlaka cezalandırılacaktır. Ancak bir Yahudi iki gün yaşarsa cezalandırılmayacaktır, çünkü o kendi malıdır. Ve eğer bir adam kölesinin gözüne yahut câriyesinin gözüne vurur ve onu sakat ederse gözü yerine hür olarak salıverilecektir”.⁶⁸

“Eğer öküz bir köleyi ve câriyeyi süerse onların efendisine otuz şekel gümüş verilecek ve öküz taşlanacaktır”.⁶⁹

“Ve her kim bir kadına yaklaşırsa ve o kadın câriye ise, bir adama nişanlı ise ve fidyesi verilmemiş yahut âzat edilmemiş ise, cezalandırılacaklardır; öldürülmeyecekler, çünkü kadın âzatlı değildi ve o adam Rabbe, toplanma çadırının kapısına günah takdîmesi koçunu getirecek ve kâhin onun işlemiş olduğu suçundan

⁶⁶ Baran, *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁷ Kitâb-ı Mukaddes, Çıkış Bap. 21/1-11.

⁶⁸ Kitâb-ı Mukaddes, Çıkış, Bap. 21/20-21, 26-27.

⁶⁹ Kitâb-ı Mukaddes; Çıkış, Bap. 21/32.

dolayı Rabbin önünde günah koçu ile kendisi için keffâret edecek ve işlediği suç kendisine bağışlanacaktır”.⁷⁰

Tevrat’a göre, câriye ile zinânın cezası îdam değildir. Günah takdîmesi ile affedilir.⁷¹

“Ve ellinci yılı takdis edeceksiniz ve memlekette orada oturanların hepsine âzatlık ilan edeceksiniz; sizin için yubil olacak (elli yılda bir gelen âzatlık yılı)”.⁷²

“Ve eğer kardeşin senin yanında fakir düşer ve kendini sana satarsa onu köle gibi çalıştıramayacaksın. Senin yanında ücretli adam gibi ve misafir gibi olacaktır. Yubil yılına kadar senin yanında çalışacaktır. O zaman kendisi ve kendisi ile beraber çocukları, aşiretine babalarının mülküne dönecektir. Çünkü onlar Mısır diyarından çıkardığım kullarımdır. Köle olarak satılmayacaklardır”.⁷³

İbrânîler içinde kölelik tarihini çok eskilerden beri mevcut olup köleleri İbrani soyundan olan ve olmayan şeklinde tasnif etmişlerdir. Sosyal hayattaki meşguliyetlerine baktığımızda ise gezi ve savaşlar sıklıkla yaptıkları meşguliyet olmuştur. İbrani kavminin ileri gelenleri yanında köleler servet ve gösteriş için de kullanılmış olup kabul edilen bu kölelerin hayvanlardan farkı yoktu. Yine de kölelerini rencide edip ezmezlerdi. Kölelerin yılın belli zamanlarında istirahat etme hakları vardı. İstirahat süreleri için de sene de yedi hafta istirahat etme hak, hukukuna sahip vaziyette idiler.

Köleye zarar verme söz konusu değildir. Kölenin iş göremez hale getirilmek suretiyle eziyet edilmesi durumda ise buna sebep olana ceza verilirdi.⁷⁴

Yalnız bu hassasiyetini genelde Musevîler İbrânîlerin köleliğini engellemek üzerine tesis etmiştir. Şöyle ki İbrânî olan biri borçlarını ödeyemediği veya sefaletle düştüğü durumda kendilerini satmak suretiyle köle statüsüne düşerken, yine bedelini ödeyerek hürriyete kavuşabilmekteydi. Fakat İbrânî soyundan olmayan birinin köleliği mütemadi suretteydi. Nitekim Yahudi olan kölelerin durumu ise Tevrat’ta

⁷⁰ Kitâb-ı Mukaddes, Levililer, Bap. 9/20-22.

⁷¹ Osman Ateş, *İslâm’a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, İstanbul, 1996. s. 443.

⁷² Kitâb-ı Mukaddes, Levililer, Bap. 25/6-7, 10-11.

⁷³ Kitâb-ı Mukaddes, Levililer, Bap. 25/39-55; Tesniye, Bap. 15/12-18.

⁷⁴ Baran, *a.g.e.*, s. 140.

geçen hükümlerden yapılan çıkarımlardan anlaşılacağı üzere, Yahudi olup da köle durumuna düşenlerin köleliğinin ortadan kaldırılmasına gayret sarf edilmiştir.⁷⁵

Hülâsa, Yahudilikte köleliğin genel olarak oluşabilmesi için savaş, satın alma ve borç gibi unsurların bir araya gelmesi gerekmektedir. Bir Yahudi'nin köle olabilmesi ancak savaş ve borç sebepleriyle olmaktadır. Yahudilikte köle bir meta mahiyetindedir ve daimi suretle köle kalmasına bağlıdır. Âzat olunabilmesi için kölenin bir uzvunun sakat olmasına bağlıdır. Yani kölelik vazifesi esnasında ya da işkence gördüğü esnada sakat kalan biri âzat edilirdi. Kısaca denilebilir ki, Tevrat köleliği kabul etmektedir. Kölelikten târihî bir vâkıa olarak bahsetmektedir. Ancak Tevrat, Yahudi olan kölelerle diğer kölelere farklı bakmaktadır.⁷⁶

1.2.2. İncil'in Diliyle Kölelik

İncil'de kölelik var mıdır? Şayet varsa İncil'de kölelikle ilgili hükümler nelerdir? Şimdi bu hususlar üzerinde durmaya çalışacağız. Köleliğin Nasrani (Bu isim Hazreti İsa'nın doğum yeri olan Nasıra köyünün adından gelmektedir.) dinindeki yerine bakacak olursak; Hıristiyanlık tarihi ve İncil üzerine yapılan çalışmalarda fikir birliğine varılan nokta şudur ki Hazreti İsa ve havarilerinin etrafında köleler olduğu ve kölelik kurumundan bi-haber olmadıkları anlaşılmaktadır. Her ne kadar köleliğe ilişkin ilk Hıristiyanların tutumu hakkında kesin bilgiye sahip olmasak da teori ve pratikte Hıristiyanlığın kölelik kurumuna karşı çıkmadığını söyleyebiliriz. Bu minvalde denilebilir ki kölelik dini açıdan kabul görmüş olup kaldırmayı düşünmedikleridir. Tevrat'ta zikredildiği gibi Aziz Paul ve Aziz Peter de dahil olmak üzere Hz. İsa ve havarileri köle sahibine kölelerine iyi davranmasını telkin ve tavsiye edip kölelere de sabırlı olmaları hususunda vaazlar vermişlerdir. Ayrıca Havarilerin öğretilerinde, Hazreti İsa tüm insanların Tanrı katında hür ve eşit olduklarını vurguladığını belirtirler. Lakin havarilerin bir kısmı köleliği utanç duyulması gereken bir şey olmaktan ziyade, kabul görmesi gereken bir hak olarak algılanmasını istemişlerdir. Nitekim Hz. İsa'nın bu tavrına rağmen Hıristiyanlığı benimseyen ve kabul edenler için kölelik kurumunun varlığını devam ettirmesi onlar için herhangi

⁷⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 133.

⁷⁶ Vecdi Akyüz, *Asrı Saadette İslâm*, İstanbul, 1995, c. I, s. 505; Kitâb-ı Mukaddes, Çıkış, Bap. 21/20-21, 26-27.

bir sorun teşkil etmiyordu. Lakin köleliğe olan tutumları hakkında da tam bir bilgi sahibi değiliz. Ancak köleliğin devam etmesine neden olan Esseneliler (M.Ö. 2. ve M.S. 1. yüzyıllar arasında yaşamış ve münzevi bir hayat tarzını benimsemiş bir Yahudi mezhebidir) ile Hz. İsa ve Hıristiyanlık arasında irtibatın kurulduğu ve Hıristiyanlar tarafından Vaftizci Yahya olarak bilinen Hz. Yahya ile ilgili açıklamaların olduğu bilgine ulaşmaktayız. Hz. Yahya ile ilgili İnciller'de anlatılan özellikler ile Esseniler cemaatine mensup müritler arasında bazı ortak noktalar tespit edilmiştir. Fakat kilisenin tutumu farklı olmuştur. Kölelik kurumunun Orta Çağa kadar devam etmesine müsaade etmişlerdir. Kölelik kurumunu devam ettirmesinde siyasi ve ekonomik sebeplerin olduğunu bilinmektedir. Öyle ki, köleliği benimsemeyenler dahi bu haksızlığa göz yummuşlardır. Kölelerin tabi tutulduğu bedmuamelata karşı da olmamışlardır. Üstelik bir kısmı ilk zamanlardan itibaren köle edinilmesinin gereklilik arz ettiğini zikretmişlerdir. Köle ile efendi münasebetlerini tertip eden kural kaide ve yasalara karşı itaatkar davranmışlardı. Lakin İncil'de köle âzat etme hususunda hüküm ve emir olmamasına karşın kölelikle ilgili hüküm ve emirler söz konusudur. Aziz Pavlos'un Efes halkına hitaben yazdığı mektupta köleler için: *"İsa'ya itaat ettiğiniz gibi efendilerinize de itaat edin."* denilmektedir. Yani kölelik kabul görmekle beraber duruma tabi olunması telkin edilmiştir. Hıristiyan azizlerinden Petros da kilise papazlarına Aziz Pavlus'un yaptığı vasiyete benzer şekilde kölelerin efendilerine itaat etmelerini istemiştir. Bir kısım Hıristiyan büyükleri devlet ve kölelik kurumu için insanlığın kötü ve ahlaksız davranışlar sergilemesiyle kurulduğunu söylemişlerdir. Kısaca kölelerle hür insanlar arasındaki farklılığı ortaya çıkaran sadece insan kurallarıdır.⁷⁷

Augustinus'un görüşleri insanoğlunun doğal eşitsizliği tartışmasını da beraberinde getirmektedir: 'Günah esaretin anasıdır ve insanın insana tabi olmasının ilk nedenidir. Augustinus, ayrıca savaş esirlerinin köleleştirilmesini de haklı bulmaktadır; 'fethedilenin günahlarının affedilmesi veya cezalandırılması şeklindeki mütevazilik Tanrının kararıdır'. İncil'de tüm insanların yaratılıştan eşit olduklarını ve tüm insanların birbirine kardeş olduklarını belirtmesine rağmen köle edinilmesi

⁷⁷ M. Kemal Utku, *Ortaçağ Mülkiyet Öğretisi: İnsanoğlu Mülkiyeti: Kölelik*, 2014, s. 1; Hatalmış, a.g.e., s. 26.

yasaklanmamıştır. İlginç olan bir durum da şudur ki nerdeyse tüm Hıristiyan kiliseleri birçok konuda ihtilaf edip farklı konularda farklı hareket etmelerine rağmen kölelik konusunda ise birbirlerine benzer tavır takınmışlardır. Hıristiyan papaları ve azizleri de köleliğe karşı tavır almamıştır. Bütün bunlardan ötürü kölelik de kabul görüp kanıksanmayan bir hal almıştır. Nitekim Hıristiyan kaynaklarında, kölelik bir yaşam biçimi olarak algılanmıştır. Aziz Pavlos, köleliği doğal kabul etmiş ve (Philemon’a Mektup’ta) “ kaçak kölenin sahibine teslim edilmesi anlatılmış; köle ile sahibi arasındaki bağ, baba ile evladı arasındaki bağa” benzetilmiştir. Kölelere insani muamele konusunda tavsiyeler de olmuştur. Köle sahiplerinin kölelerine merhametle muamele edilmesi telkinleri olmuştur.⁷⁸

Ortaçağ Avrupa’sına gelindiğinde köleler serflere dönüştürülmüştür. Bu dönem Avrupa’sında artık köleler, kişilerle değil arazi ile ilişkili olmaya başlamıştır.

Bu durum kendi dindaşları için de geçerli olmuş olup kendi dindaşları olan köleleri de arazi ile ilişkilendirmişlerdir. Daha yukarda zikredildiği gibi Aziz Pavlos, Efes halkına yazdığı mektupta; kölenin efendisine itaatıyla Mesih’e itaati arasında bir fark bulunmadığını savunmuştur.⁷⁹

Mevcut İncillerde köle ve câriye ile ilgili hükümlerden bazıları şunlardır:

“Kul iken çağrıldın mı? Sana kaygı olmasın; fakat eğer âzat olabilirsen daha ziyâde onu kullan. Çünkü Rabbinin emrine çağrılmış olan kul, Rabbin âzatlısıdır. Hür iken çağrılmış olan da Mesih’in kuludur. Para ile satın alındınız, insanların kulları olmayın”.⁸⁰

“Orada Yunanlı ve Yahudi sünnetlilik ve sünnetsizlik, barbar, iskit, kul, âzatlık yoktu”; “Fakat diyorum: Mirasçı her şeyin efendisi ise de sabi oldukça kuldan farkı yoktur”.⁸¹

“Çünkü İbrahim’in biri câriyeden ve biri hür kadından iki oğlu vardı, diye yazılmıştır. Fakat câriyeden olan bedene göre ve hür kadından olan vâde göre doğmuştur. Bu şeylerden remiz vardır; çünkü bu kadınlar iki ahittirler, kulluk için doğuran biri Sînâ Dağı’ndandır, o Hacer’dir ve Hacer Arabistan’da olan Sînâ

⁷⁸ Utku, *a.g.e.*, s. 2, 5.

⁷⁹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 27; Ayrıca bkz.; Kitâb-ı Mukaddes, Pavlus’tan Efeslilere Mektup, 6/5-9, I. Timoteus’a Mektup 6/1,2, Petrus I Mektubu 2/18.

⁸⁰ Baran, *a.g.e.*, s. 140.

⁸¹ Baran, *a.g.e.*, s. 141.

Dağı'dır ve şimdiki Yerus alime mu adildir.  unk  çocukları ile beraber kulluk ediyor; fakat yukarıdaki Yerus alim hürdür. Bizim anamız odur.  unk  yazılmıştır... Ve biz ey kardeşler, İshak gibi v din çocuklarıyız. Fakat o zaman bedene göre doğmuş olan, ruha göre doğmuş onlara nasıl eza etti ise şimdi de böyledir. Fakat kitap ne diyor? 'C riyeyi ve oğlunu dışarı at;  unk  c riyenin oğlu h r kadının oğlu ile beraber miras almayacaktır'. Bunun için ey kardeşler, c riyenin değil, fakat h r kadının çocuklarıyız".⁸²

"Mesih bizi hürriyet için âzat etti; imdi sabit durun ve tekrar kulluk boyunduruğuna tutunmayın.  unk  ey kardeşler, siz hürriyet için  ağrıldınız, ancak hürriyet bedene bir fırsat olmasın, fakat birbirinize sevgi ile hizmet ediniz".⁸³
 "...insanların kulları olmayın".⁸⁴

İncil (Ahd-i Cedid) "bütün insanlar kardeşdir" hükmünü yazmakla birlikte köleliği yasaklamamıştır. Tevrat gibi, İncil de köleliği kabul etmiştir.⁸⁵

Tevrat ve incilin mukayesesi yapıldığı takdirde benzerlikler görülecektir.

Her ikisinde de kölelik kabul edilmiştir. Hz İsa'da yeni bir kitap ve yeni bir anlayış olmasına rağmen Tevrat'ın anlayışını değiştirmemiştir. Hz. İsa "Ben Tevrat'ı değiştirmek için değil, tamamlamak için geldim" diyordu. Hz. İsa, köleliği reddetmemiş, ancak hürriyetin asıl olduğunu ifade etmiştir. Yapılan tetkikleri neticesinde mevcut İncillerde köleliğin kaldırılması ve kölelerin  zatu ile ilgili bir hüküm görmemekteyiz. H lusa gerek Katolik kilisesi gerekse diğer kiliseler köleliği bir v kia olarak kabul etmişler ve Hıristiyanların kendi dindaşı köleler edinmesinde de bir sakınca görmemişlerdir. Saint Thomas d'Aquino'ya göre kölelik, Hz.  dem'in ilk günahının kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak Hıristiyanlığın zamanla Avrupa'da kölelere daha yumuşak davranılması konusunda köle sahipleri üzerinde olumlu etki yaptığı bir gerçektir.⁸⁶

⁸² Baran, *a.g.e.*, s. 142.

⁸³ Baran, *a.g.e.*, s. 145.

⁸⁴ Baran, *a.g.e.*, s. 141.

⁸⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 142.

⁸⁶ M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle" *DİA*, c. XXVI, s. 237-246; Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 74-76.

1.2.3. İslamiyet Öncesi Kölelik

İslamiyet'in doğduğu dönemi anlayabilmemiz için öncelikle işe İslam öncesi dönemle başlamamız gerekir. Bunun nedeni ise toplumsal ve siyasi olayların birbirini takip eden ve bölünmeyen bir nitelik arz etmesidir. Böylece işe cahiliye dönemi Arap toplumundan başladık. Nitekim Arap toplumunun başlangıçta bedevi bir hayat sürmekte idi. Bu bedevi Arap efradının kabileler birliğinden oluşması aralarında daima bir husumetin olmasına sebep olmuştu. Öyle ki toplumda hiyerarşik bir sınıf oluştu.

Toplum hür, mevâlî ve köle katmanlarından oluşmaktaydı. Yani kölelik diğer milletlerde olduğu gibi Araplarda da uygulanmaktaydı. Lakin olayın traji boyutuna bakıldığında kadının toplum nazarında hiçbir ehemmiyeti yoktu. Öyle ki bir dişi deve ile kadının değeri aynıydı. Üstelik bir erkek rahatlıkla başkasının cariyesinden çocuk sahibi olabilirdi. Nitekim kadın hür dahi olsa, yine de erkeğe sunulan hakka sahip değildi. Yalnız kabile zihniyeti devam ettiği için nesebe oldukça önem verildi. Nesebine bağlı olduğu kişinin mevlası olması kişiye elbette farkındalık kazandırdı. Nitekim âzat edilme durumu olduğunda o artık kavminin akrabası sayılmaktaydı. Hatta mevâlînin köleden farkı ise alınıp satılmazdı. Diyeti hür kişiye göre yarısı olup kısısta da hür kişinin cezasının yarısına çarptırılırdı. Lakin zamanla Arap halkı yerleşik hayatı tercih etti. Yeni hayat tarzı beraberinde farklılıklar da getirmişti. Bunların en önemlisi Arap dünyasında yer bulan kölelikti. Nitekim bundan sonra Araplar kabile savaşları ve çapulculukla köle elde etmeye başladı.⁸⁷ Lakin uğruna yapılan bu savaşlar sırasında çok sayıda köle de ölmüştür. Buna rağmen Araplar köle elde etmenin başka yöntemlerini de bularak ya esir sonucu ya insan hırsızlığı ya da Hicaz tüccarlarının, ticaret kervanlarıyla ulaştıkları ülkelerin pazarlarından çeşitli yönlerden yararlanmak için bazı köleler satın alırdı. Bu kölelerden ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi savaşlarda yararlanılırdı.⁸⁸ Ayrıca kölelerin İslam öncesi dönemde Mekke ve Medine'de marangozluk işleriyle ilgilendiği bilgisine de ulaşmaktayız.⁸⁹

⁸⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1996, s. 165; Özdemir, *a.g.e.*, s. 16-18.

⁸⁸ İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed*, İstanbul, 2012, c. I, s. 247.

⁸⁹ Bakır, a.g.m., , c.XXVIII, Sa. 1, s. 57.

Yetişkinlerin dışında kabileler arasında haram aylarda yapılan Ficar savaşları sırasında da birçok çocuk ele geçirilmişti. Bazıları annelerinden ayrılarak kurulan farklı pazarlarda satışa sunulurlardı. Diğerleri ise ya diyetle kurtulurdu ya da öldürülürlerdi. Köle edilen kadınların bir kısmı ise bu hayata dayanamayıp intihar ettikleri de olmuştur. Hülasa anlaşılıyor ki yeni yaşam tarzları olan yerleşik hayat Arapların ekonomik sahası olan kölelik üzerine inşa edilmiş idi. Tacirlikleri kıtalar arasına yayılmıştı. Hatta bu yolla servetler elde edilmişti. Elbette ki bu durum Arapları köle ticaretine sevk etti. Ancak Araplar köle ticareti için yılın belli dönemlerinde gerek zengin gerekse de köylü halk için çarşılara giderdi. Ayrıca köle ticareti devam ettirmek için belli bölgelerde ziraat bile yapılmaktaydı. Olur da toprak verimsiz olur ve köle çalıştırılmazsa bunun önlemine de günlük rutin ev işlerini yaptırarak telafi ederlerdi.

Bu bilgilerin ardından Peygamberlikten önce Araplardaki köle ve kölelik hakkında ayetler sunarak bilgiyi derinleştirmeye çalışacağız.

Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür)...⁹⁰ yani bütün dinler, hukuk ve ahlak sistemleri, haksız olarak adam öldürmenin, cana kıymanın büyük bir suç olduğunda birleşmişlerdir ve farklılığın bu suçun önlenmesi için alınması gereken tedbirde kendini göstermektedir.⁹¹

Müşrik kadınları iman edinceye kadar nikahlamayın; iman eden bir cariye, müşrik bir kadından daha hayırlıdır. Müşrik erkekleri de iman edinceye kadar nikahlamayın; iman eden bir köle, müşrik bir erkekten daha hayırlıdır...⁹² İslam'a göre insanın değeri imana bağlıdır. Allah katında köle ve cariye bile olsa imanlı kimse daha üstündür ve daha temizdir. Onun için bir Müslüman dinsiz ve putperestlerle evlenmesi kesin olarak haram kılınmıştır.⁹³

...ve sağ elinizin malik olduklarına (cariyelere) güzellikle davranın. Çünkü Allah büyüklük taslayıp da böbürleneni sevmez.⁹⁴ Allah'a kul olmanın gereği böyle

⁹⁰ Bakara 2/178.

⁹¹ Hayrettin Karaman, *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2013, s. 27.

⁹² Bakara 2/221.

⁹³ Karaman, *a.g.e.*, s. 35.

⁹⁴ Nisa 4/36.

bir ahlaka sahip bulunmaktır; kaba saba, haksız, zalim, cimri, herkese kötülük eden... kimseler yalnızca bazı ibadetleri yapmakla Allah katında makbul bir kul olamazlar.⁹⁵

Şehirde (birtakım) kadınlar, “Aziz (Vezir)’in karısı kendi uşağının nefsinden murad almak istiyormuş...” dediler.⁹⁶

Allah hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkasının mülkünde olan ile, tarafımızdan kendisine güzel bir rızık verdiğimiz, böylelikle ondan gizli ve açık infak eden kimseyi örnek olarak gösterdi; bunlar hiç eşit olur mu? Hamd Allah’ındır, fakat onların çoğu bilmezler.⁹⁷ Allah Teâlâ bu ayette bir benzetme yapmıştır. Hürriyetine sahip olmayan köleler ile güzel bir rızık ile rızıklandırıldıktan sonra, onu fakir ve yoksullara harcayan hür ve zengin kimseler eşit olur mu? Elbette bunlar eşit olmazlar. İşte bunun gibi, Allah’tan başkasına tapanlar da taptıkları şeylerin köleleri durumundadırlar. Yalnızca Allah’a ibadet eden müminler ise hür kimselerdir. Onlar Allah’tan başka hiçbir gücün karşında eğilmezler. Elbette ki bu iki grup da eşit değildir.⁹⁸

Allah bir örnek verdi. Kendisi hakkında uyumsuz ve geçimsiz bulunan, sahipleri de çok ortaklı olan (köle) bir adam ile yalnızca bir kişiye teslim olmuş bir adam. Bu ikisinin durumu bir olur mu? Hamd, Allah’ındır. Hayır onların çoğu bilmiyorlar.⁹⁹

Ve onlar, ırzlarını korurlar; ancak kendi eşleri ya da sağ ellerinin malik olduğu (cariyeler) başka; çünkü onlar kınanmazlar.¹⁰⁰

Bu ayetler demeti, inişlerden önce de Araplar tarafından bilinen Arapça kavramları ihtiva etmeleri nedeniyle, aşağıdaki kaideleri çıkarmak mümkündür. Araplar arasında cinsiyete bakılmaksızın gerek erkek gerekse de kadınlar köle sahibi olabilmekteydi. Hatta büyük oranda köle sahibi olmalarında hiçbir mahzur görülmemiştir. Yani bir köleye ya da cariyeeye birden çok adam sahip olabiliyordu.¹⁰¹

⁹⁵ Karaman, *a.g.e.*, s.79.

⁹⁶ Yusuf 12/30.

⁹⁷ Nahl 16/75.

⁹⁸ Karaman, *a.g.e.*, s. 260.

⁹⁹ Zümer 39/ 29.

¹⁰⁰ Mearic 70/29-30. Başka Kur’an ayetleri için Ayrıca bkz;; (4/3, 24-25; 24/32-33; 24/31 ve 58; 30/28; 52/24; 56/17

¹⁰¹ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 244.

Keza kadını bir metaı olarak gören efendileri, cariyelerinin evlenmesine razı olmadığından, toplumda ahlak dışı olaylar yaşanmaktaydı. Yani onları malları olarak gördüklerinden cariyelerinin üzerinde söz söyleme hakkının sadece kendilerine ait olduğunu düşünmekteydiler. Bu durum da cariyeleri daha fazla zinaya bulaştırıyordu.

Nitekim hür olan erkeklerin evlilik tercihi kölelerden yana değildi. Genellikle aynı statüde olan kişiler evlenirdi. Yalnız hür bir erkek köle bir kadın ile evleniyorsa maddi imkanı hür bir kadınla evlenmeye yetmediğindendir. Birçok hususta olduğu gibi kısas sahasına da köleler dahil edilmedi. Nitekim özgür birini köle öldürdüğünde diyeti ölüm iken, bu durum tam tersine döndüğünde uygulanmazdı.¹⁰²

Bunların yanında köle o dönemde değerli ve menkul mallardan sayılarak alınır, satılır miras bırakılır ve kiralanırdı. Yani ekonomik geçimin büyük bir yükü onların sırtındaydı. Bu durum da gösteriyor ki toplumda kölenin çokluğu, insanların zenginliğinin bir göstergesiydi. Nitekim denilebilir ki âzat etmek liderler ve zenginlerce hoş karşılanmamıştır.

1.2.4. Kur'an ve Hadis'in Diliyle Kölelik

Arap Yarımadası medenî yaşamdan uzak, bedevi hayat tarzına sahip kısır döngü içinde kabile zihniyetinden uzaklaşmadan yaşamını sürdürmekteydi.¹⁰³ Şöyle ki İslâmiyet'ten önce özellikle câhiliye döneminde kölelik, önemli bir sosyal kurum durumundaydı. Köleler, sert ve acımasız davranışlarla karşı karşıya kalıyorlardı. Nitekim Hz. Peygamberden önceki Peygamber Asrı'nda ve çevresinde köklü geleneklerden biriydi.¹⁰⁴ Öyle ki tüm dünyayı etkileyen bu olaya Müslümanlar artık el attı ve bu olguya sahip çıktı. Böylece yeni dini tebliğ eden Hz. Muhammed (sav) her alanda düzen sağladı. Lakin tüm dünyada ve toplumda iyice yerleşerek yaygın bir şekilde var olan köleliği bir anda ortadan kaldırmak çok zordu. Zaten birden kaldırılmasını da istemiyordu. Çünkü asırlar boyu, köle sistemi içinde doğup yaşamını sürdüren sınıfa birden hür olabilme imkanı sağlanması onlarda bir boşluk oluşturabilirdi. Bu nedenle olaya temkinli yaklaşıldı. Aşamalı bir şekilde ve reform

¹⁰² Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 246.

¹⁰³ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul 1980, s. 155.

¹⁰⁴ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 243.

çalışmalarıyla bu sistemin kaldırılması daha uygun görüldü.¹⁰⁵ Böylece kökleşen bu kurum için İslam dini ardı ardına girişimlerde bulundu. İnsanlar arasında ırk farklılığına bakmadan bütün insanları eşit saydı. Siyahi ile beyazı göçebe ile yerliyi, idarecilerle halkı ve erkeklerle kadını eşit kıldığı gibi, Müslümanlarla barışa devam ettikleri müddetçe Hıristiyan ve Yahudileri de Müslümanlara eşit kabul etmişti.¹⁰⁶ Bunun için zaman kaybetmeden hemen girişimlerde bulunuldu. İlk olarak toplum düzeni arasındaki bir ilişki başlatarak kabile asabiyetiyle birbirine bağlı olan fertler, öncelikle asabiyet bağına inanç kardeşliği ile daha sonra (Hicretten sonra) Ensar-Muhacir kardeşliği ile değiştirdiler ve ikinci düzenleme, Medine’de toplumlar arası ilişki kapsamında Medine Yahudileri ile yapıldı. Yahudilerle yapılan bu anlaşma, siyasi zeminli olsa da toplum hayatının düzene sokulması açısından, İslam toplumunun sosyal zemininin güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰⁷

Bu bilgiler ışığında kutsal kitap Kur’ân’ı Kerim’in köle ve cariyeye bakışını değerlendirmeye çalışacağız. Efendilerin bu sınıfa tavrının nasıl olduğunu ayetler çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

Kur’ân’ın köleye bakışı hür insanla aynı şartlarda olmayan ihtiyaç sahibi kimseler olarak nitelendirilmekteydi.¹⁰⁸ İslâm dini bu kalıplaşmış geleneği toplumda hemen silmek istemediği gibi, onun toplumda eski adet dönemlerindeki gibi alınıp satılmasına ve kaçırılmasına tamamiyle karşı çıkmıştı. Yalnız esir mübadelesinde ve fidye karşılığında izin vermese de savaş esirlerini köle olarak tutabilmişti.¹⁰⁹ Öyle anlaşılıyor ki kölelik kurumunu Kur’ân’ı Kerim’in birden kaldırması güç bir işti. Çünkü bu kurum toplumda bir gelenek halini almıştı. Bu nedenle medeniyetlerin vazgeçilmez bir parçası olan kölelik kurumunu bir anda değil aşamalı bir şekilde kaldırmaya çalışıldı. Bunu yaparken dikkatleri üzerine çekmeden örneğin kölelerle yapılan mükâtebe (kölelikten âzat edilme antlaşmasıdır) antlaşmasıyla birçok haktan yararlanma yoluna girilmişti. Şöyle ki iki taraflı kazanç sağlayan antlaşma kölelere özgürlüğü, efendilere de âzat ederek Allah’ın rızasını kazanmasını sağlıyordu.

¹⁰⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1996, c. I, s. 246.

¹⁰⁷ İsmail Serdar Duman, *Emeviler’de Sosyal Hayat*, Kayseri, 2004, s. 5.

¹⁰⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁹ Baran, *a.g.e.*, s. 331.

Bununla da kalmayıp efendisinin ölümüyle serbest kalması teşvik edildi.¹¹⁰ Görüldüğü gibi İslam dini hakkaniyetli bir uzlaşma yolunu istemekteydi İslâm'a göre köleliğin çözüm yolu bunlardır. Hülasa İslam bu durumu dini bir çerçeve içine alarak yukarda saydığımız maddeleri uygulaması durumunda Allah'ı memnun edeceğini ve karşılığında günahlarına keferat-ı zünub olacağını söylemişti. Bu durum belki o günkü toplumda benimsenerek âzat edilenlerin sayısını arttırmasına vesile olmuştu.

Kur'ân'ı Kerim'in bu konu üzerinde oldukça durmaktaydı. Çeşitli terimler kullanılmaktaydı. Köle ismi genel manasının yanında kadın ve kız köleler için cariye manasında da kullanılmaktaydı.¹¹¹ Birçok ayetin bu konu üzerinde durduğu boyunları açmaya (köleleri âzat etmeye) işaret edip teşvik etmekte, bu yolla Allah'a yaklaşmaya çağrıda bulunmaktadır. Bunu günahlara keffaret olarak kabul etmeye davet etmektedir.¹¹² Şimdi Kur'an'da geçen kölelikle ilgili ayetlere bakalım.

Bu konuyla ilgili ilk olarak Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili ayetle başlamayı uygun gördük. Çünkü O bize her yönüyle örnek bir Peygamberdi. Özel hayatı içinde kadınlara gösterdiği hassasiyet cariyeler için de geçerli olmakta ve onların yolunu açmaktadır. Nitekim Ahzab suresinin¹¹³ bu konuya değindiğini görmekteyiz.

Kölelikle ilgili nazil olan ayetleri incelediğimizde nübüvvetin üçüncü yılına denk geldiğini görmekteyiz. Beled suresi¹¹⁴ bu konuda bizlere bilgi vermektedir. İnsanın yaratılışında fitri özellikler vardır. Bu vasıflara sahip olan kişi iradesini iyi veya kötü olarak kullanabilmektedir.¹¹⁵ Nitekim ayet tefsirinde de sarp yokuşu; cehennem ve sırat köprüsüne benzetmektedir. İşte insanın iradesini nasıl kullandığı

¹¹⁰ İnce., a.g.e., s. 270.

¹¹¹ Hatalmış, a.g.e., s. 14.

¹¹² Derveze, a.g.e., c. I, s. 247.

¹¹³ Ahzab /50 ve 52. Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları; seninle beraber hicret eden, amcanın kızlarını, halalarının kızlarını, dayının kızlarını ve teyzelerinin kızlarını sana helal kıldık. Ayrıca, diğer mü'minlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikahlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helal kıldık.) Mü'minlere eşleri ve sahip oldukları cariyeleri hakkında farz kıldığımız şeyleri elbette bilmekteyiz. Bütün bunlar, sana herhangi bir zorluk olmaması içindir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. Bundan sonra, güzellikleri hoşuna gitse bile, başka kadınlarla evlenmek, eşlerini boşayıp başka eşler almak sana helal değildir. Ancak sahip olduğun cariyeler başka. Şüphesiz Allah her şeyi gözetleyendir.

¹¹⁴ Fakat o, sarp yokuşa atılmadı. Sarp yokuşun ne olduğunu sen ne bileceksin? O tutsak bir boynu çözmek (köle âzat etmek) tir. Bkz; Beled/ 11,12,13.

¹¹⁵ Karaman, a.g.e., s. 609.

burada ortaya çıkmaktadır. Eğer sarp yokuş olarak nitelendirdiği engeli köle âzat ederek sağlarsa bu durumdan kurtulmuş olacaktır.¹¹⁶

Risaletin üçüncü yılında ayrıca müminlerin vasıflarına Mü'minun, Mearic ve Şuara suresinde değinilmektedir.¹¹⁷ Ayet Firavun ve Hz. Musa'nın bahsini ele almaktadır. Firavun Hz. Musa'yı koruyup gözetmesine karşılık, Hz. Musa'nın bunu kabul etmemesini nankörlükle nitelendirdi. Nitekim Hz. Musa kendisinin İsrailoğulları tarafından köle olarak görüldüğünü ifade etmekteydi.¹¹⁸ Ayrıca Mü'minun suresinin¹¹⁹ devamındaki ayette inkarcıların hataya düştüğü ve bunlara göre insana verilecek değeri, statüsü belirlemekteydi. Nitekim onlara göre kişinin fikri, inancı ve vasıflarının bir ehemmiyeti yoktu.¹²⁰

Rum suresinde¹²¹ Allahu Teala köle sahiplerine düşünceleri için birçok konuda vurgu yapmaktadır. Özellikle Allah'a ortak koşanlar üzerine nazil olan ayette, efendi ve köle arasında ayrımın olması, efendilerin kölelerini aynı statüde görmemeleri temsil yoluyla anlatılmaktadır.¹²²

Nisa suresindeki¹²³ ayeti incelediğimizde yapılan bir hatanın ayette de geçtiği gibi yanlışlıkla adam öldürmenin diyetinin köle âzat etmek ile mümkün olabileceğidir. Nitekim burada İslam dininin kölelik konusunda göstermiş olduğu hassasiyeti söylemeden geçemeyeceğiz.

¹¹⁶ İnce, *a.g.e.*, s. 93; Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 248.

¹¹⁷ Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleri bunun dışındadır. Mearic/30, Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar. Mü'minun/6, Senin başıma kaktığın bu nimet (gerçekte) İsrailoğullarını köleleştirmen(in neticesi)dir. Şuara /22.

¹¹⁸ Karaman, *a.g.e.*, s. 358.

¹¹⁹ Bu yüzden dediler ki: Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu iki adama inanır mıyız? Mü'minun /47.

¹²⁰ Karaman, *a.g.e.*, s. 334.

¹²¹ Allah size kendinizden şöyle bir örnek getirdi: Kölelerinizden, verdiğimiz rızıklarda sizinle eşit haklara sahip olan ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? Düşünen bir topluluk için âyetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz. Bkz; Rum/ 28.

¹²² Bkz; Karaman, *a.g.e.*, s. 398.

¹²³ Bir müminin bir mümini öldürmesi olacak şey değildir. Ancak yanlışlıkla olması başka. Kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse bir mü'min köleyi âzat etmesi ve bağışlamadıkları sürece ailesine diyet ödemesi gerekir. (Öldürülen kimse) mü'min olur ve düşmanınız olan bir topluluktan bulunursa, mü'min bir köle âzat etmek gerekir. Eğer sizinle kendileri arasında antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine verilecek bir diyet ve mü'min bir köle âzat etmek gerekir. Bunlara imkan bulamayanın, Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay ardarda oruç tutması gerekir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Nisa /92.

Nahl suresinde ¹²⁴ Allah Teala olaylar arasında karşılaştırma yaparak düşünen ve akıl sahiplerini ayırmaktadır. Özgürlüğünü kazanan köle rızıklandırıldıktan sonra bu malını Allah'ın emri doğrultusunda o yolda harcayan ile zengin olup da bu serveti sadece kendisi için kullanan kişi hiç bir olur mu? Ayrıca Allah'tan başka bir ilah edinen kişileri de köleye benzemektedir. Çünkü onlar taptıkları şeyin esiridir. Oysa Allah'a iman eden kişiler özgürdürler.¹²⁵

Hicri dördüncü yılda nazil olan ve rakabe¹²⁶ kelimesinin kullanıldığı ayette kölenin İslam toplumunda önemsendiğini Tevbe suresindeki ¹²⁷ ayetten anlayabilmekteyiz. Şöyle ki Müslümanların temel taşı olan ibadetlerinden biri de zekattır. İslam dini statü farkına bakmadan kölelerinde kulluk vazifelerini yerine getirmelerini istemektedir.¹²⁸

Hicri beşinci yılda nazil olan Nur suresindeki ¹²⁹ kölelikle ilgili ayet araştırıldığında eme ve abd kelimelerinin birlikte kullanıldığını görmekteyiz. Ayet köle ve cariye sahiplerine, telkinlerde bulunarak onlara aile kurmaları yönünde yardımcı olunmaları istenmektedir.

Cahiliye döneminde kadının bilindiği üzere bir hakkı yoktu. Bu adet İslam'ın gelişile değişti. Kadın da artık toplum nazarında erkek ile aynı statüye getirilmekteydi. Lakin bu durum bir anda gelişmedi. İslam dini bedevi zihniyetinde olanları değiştiremedi. Nitekim kadınların iffetine dokununca Mükatebe ayeti¹³⁰ nazil oldu.

¹²⁴ Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkasının malı olan bir köle ile, kendisine verdiğimiz güzel rızıkta gizli ve açık olarak Allah yolunda harcayan kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olur mu? Hamd Allah'a mahsustur, fakat onların çoğu bilmezler. Nahl /75.

¹²⁵ Karaman, *a.g.e.*, s. 260.

¹²⁶ Mecaz yoluyla "köle" mânasında sıkça yer alır.

¹²⁷ Sadakalar (zekatlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Tevbe /60.

¹²⁸ İnce, *a.g.e.*, s. 82.

¹²⁹ Sizden bekar olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. Nur /32.

¹³⁰ Evlenmeye güçleri yetmeyenler de, Allah kendilerini lütfuyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar. Sahip olduğunuz kölelerden "mükâtebe" yapmak isteyenlere gelince, eğer onlarda bir hayır görürseniz onlarla mükâtebe yapın. Allah'ın size verdiği maldan onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhsa zorlamayın. Kim onları buna zorlarsa bilinmelidir ki hiç şüphesiz onların zorlanmasından sonra Allah (onları) çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir. Nur /33.

Nisa suresinin¹³¹ özellikle kadına yer verdiği ayetinde kadınların hukuki içtimai değerleri açıklanmaktadır. Ayrıca Nisa suresinin¹³² devamındaki ayette evli kadınların haram olduğu hakkında hükümler vardır.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde geçen ve köle anlamına gelen diğer kelimeleri ele almaya çalıştık. Bunlar; abd, meleket, eyman, feteyât ve rakabe kelimeleridir.¹³³

Abd¹³⁴ sözcüne göre; ayette bütün dinler, hukuk ve ahlak sistemleri, haksız olarak adam öldürmenin, cana kıymanın büyük bir suç olduğunda birleşmişlerdir. Farklılık bu suçun önlenmesi için alınması gereken tedbirde kendini göstermektedir. İslam suça iten sebepleri azami ölçüde ortadan kaldırmış, insanı iman, ibadet ve ahlak terbiyesi ile olgunlaştırmak için gerekli tedbirleri almış, bütün bunlardan sonra da kısas adıyla “cana kıyanın canına kıyılır” kaidesini koymuştur.¹³⁵

Devamında evlilik ve kadın köleler hususunda bize bilgi veren ayette meleket eyman ve feteyat kelimeleri hakkında hükümler yer almaktadır.¹³⁶ Nisa suresinde¹³⁷ cariyelerle ilgili ayete baktığımızda ise kadınlarla ilgili İslami hükümlerin devam ettiğini görmekteyiz.

¹³¹ Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız, beğendiğiniz (veya size helal olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır. Nisa /3.

¹³² (Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı. Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir. Nisa /24.

¹³³ İnce, *a.g.e.*, s. 85.

¹³⁴ Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır. Bakara /178.

¹³⁵ Karaman, *a.g.e.*, s. 27.

¹³⁶ İnce, *a.g.e.*, s. 72-75.

¹³⁷ İçinizden imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz (insanlık bakımından aranızda fark yoktur.) Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost tutmamaları şartı ve sahiplerinin izniyle onları (cariyeleri) nikahlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezasının yarısı (uygulanır.) Bu (cariye ile evlenme izni), içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir. Nisa /25.

Daha önce de bahsettiğimiz rakabe kelimesine hicri dokuzuncu yılda tekrar denilmektedir. Bu ayet bozulan yeminlerin kefareti açıklamaktadır.¹³⁸ Maide suresinde¹³⁹ bizim dikkat kesildiğimiz nokta edilen yeminlerin kefareti olarak birçok şey sıralandıktan sonra köle âzadı da unutulmamıştır. Görüldüğü gibi İslam dini toplum içinde kökleşen kölelik konusunu her aykırı durumu fırsat bilerek ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Yine hicri dokuzunda yılda bu konunun devamında yer alan Mücadele suresindeki¹⁴⁰ ayette de rakabe kelimesinin olduğunu görmekteyiz.

Risaletin sonlarına doğru kölelikten bahseden Bakara suresindeki¹⁴¹ ayette abd ve eme kelimelerine tekrar değinildiğini görmekteyiz. Ayette İslam'a göre insanın değeri imanına bağlıdır. Allah katında köle ve cariye bile olsa imanlı kimse daha üstündür. Ve daha temizdir. Onun için bir Müslümanın dinsiz ve putperestlerle evlenmesi kesin olarak haram kılınmıştır.¹⁴²

Hicri onuncu yılda nazil olan, Nur suresindeki¹⁴³ ayette ise mahrem konusunda ahlaki öğütler verildiğini görmekteyiz.

Nitekim bu ayetlerin nüzulüne baktığımızda görüyoruz ki o günkü toplumun ihtiyacına göre sebepler dairesinde ayetler inmiştir ve insanlara mesajlar vermektedir.

Hülasa; Kuran-ı Kerim'de köle ve cariyelerin durumunu anlatan birçok ayet hakkında bilgi vermeye çalıştık. Ayetlerde köle ve cariyelere iyi davranılması

¹³⁸ Ayrıca bkz; İnce, a.g.e., s. 67.

¹³⁹ Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin kefareti, ailenize yedirdiğiniz orta hallisinden on yoksulu doyurmak, yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Kim (bu imkanı) bulamazsa onun kefareti üç gün oruç tutmaktır. İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin kefareti budur. Yeminlerinizi tutun. Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz. Maide /89.

¹⁴⁰ Kadınlarından zihar yaparak ayrılıp sonra da söylediklerinden dönecek olanlar, eşleriyle birbirlerine dokunmadan önce, bir köle âzat etmelidirler. İşte bu hüküm ile size öğüt veriliyor. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Mücadele /3.

¹⁴¹ İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah'a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de, mü'min bir cariye Allah'a ortak koşan bir kadından daha hayırlıdır. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle, kadınlarınızı evlendirmeyin. Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de, iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır. Onlar ateşe çağırılır, Allah ise izniyle, cennete ve bağışlanmaya çağırır. O, insanlara âyetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler. Bakara /221.

¹⁴² Karaman, a.g.e., s. 35.

¹⁴³ Ey iman edenler! Ellerinizin altında bulunanlar (köleleriniz) ve sizden henüz buluş çağına ermemiş olanlar, günde üç defa; sabah namazından önce, öğleyin elbiselerinizi çıkardığınız vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza girecekleri zaman) sizden izin istesinler. Bu üç vakit sizin soyunup dökündüğünüz vakitlerdir. Bu vakitlerin dışında (izinsiz girme konusunda) ne size, ne onlara bir günah vardır. Birbirinizin yanına girip çıkabilirsiniz. Allah, âyetlerini size işte böylece açıklar. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Nur /58.

yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Onların rızıkı, korunması ve yapılacak olan muameleler hakkında birçok öğüt verilmektedir. Nitekim kölenin hürriyetine kavuşturulması kişiyi Allah'a yaklaştırmaktaydı. Kölelerin özgürlüğe kavuşturulması Allah'a yaklaştıran bir ibâdet ve Müslümanlardan günah işleyenlerin günahına keffâret olmaktan başka, Müslümanların genel gelirinden bir kısmının vakfedildiği belirli alanlardan biridir.¹⁴⁴ İslâm kölelere birçok haklar tanımış, güçlerinin yetmeyeceği yükümlülükleri sırtlarından almıştır. Hattâ neredeyse efendileriyle tamamen eşit hale getirmiştir.¹⁴⁵ İslâm'dan önce, dünyanın diğer bölgeleri gibi Arabistan'da da değişik köleler mevcuttu. Toplumun tüm sosyal ve ekonomik yapısı hizmetçi ve ücretlilerden daha çok kölelerin emeğine dayanıyordu. İslâm'ın önündeki ilk mesele, miras kalmış köleler konusuna el atmak ve ardından gelecek tüm zamanlar için kölelik meselesini tam bir çözüm bulmaktı. Köleliğin gelecekteki durumu konusunda, İslâm hür insanların kaçırılıp köle olarak alınıp satılmalarını bütünüyle yasaklamıştır. Savaş esirlerinin ise Müslüman savaş esirleri ile değiştirilmesine ya da fidye karşılığında serbest bırakılınca kadar köle olarak tutulabilmelerine izin vermiş, fakat bunu emretmemiştir. Kölelerin değişik yollarla serbest bırakılmasını teşvik etmiştir. İslâm'ın kölelik meselesine çözüm yolu budur.¹⁴⁶

Bu kısımda ayetlere göre kölelik kavramından bahsedildikten sonra da şimdi de hadislere göre köle kavramına nasıl bir pencereden bakıldığını işlemeye çalışacağız.

Ravilerin tasnifine göre çeşitlilik arz eden hadisler de kölelik hususunda bize yol göstermektedir.¹⁴⁷ Bunun için Kitâbu'l-İtk adlı eserde köle ve cariyelerle ilgili bilgilerin var olduğu görülmektedir. Her şeyden önce bilinmesi gereken Allah'ın kulluk yani ubûdiyet kavramının bir nevi kölelik olduğunu bilmemiz gerekmektedir. Çünkü bir takım mutasavvıflar Hz. Peygamber'in resul, ümmi ve abd olarak anılmasını manidar bulmuşlardı. Hz. Peygamber bir "*abd*" olarak bütünüyle kendisini Allah'a teslim etmiş ve böylece, gerçekte en mükemmel ve sürekli zenginlik olan bu

¹⁴⁴ Baran, *a.g.e.*, s. 330; Nisa 4/3.

¹⁴⁵ Muhammed Umara, *İslam ve İnsan Hakları*, (çev. Asım Kanar) İstanbul 1992, s. 12-15.

¹⁴⁶ Baran, *a.g.e.*, s. 331; Bakara 2/541-542.

¹⁴⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 36.

fakirliği şahsında gerçekleştirmiştir.¹⁴⁸ Nitekim Hz. Peygamber bu bakış açısı çerçevesinde hareket etti. Ravilerin nakletmiş olduğu hadislerle de bu bilgiye ulaşmaktayız. Öyle ki birçok müellifin üzerinde ortak kanaate vardığı köle ile hür kişi arasında bir ayırımın olmadığıdır. Ayrıca onlara karşı alçak gönüllü olarak; asılsız sözler olan yalan uydurmanın ve iftira atmanın büyük bir vebal olduğu söylenmektedir. Bu nedenle köle ve câriye sözünün kişiyi incittiğini sözleriyle şöyle açıklamıştır. “Sizden kimse ‘kölem’, ‘câriyem’ demesin. Köle de Rabbî (sahibim), rabbetî (sahibem) demesin. Mâlik (efendi) ‘oğlum’, ‘kızım’ desin. Memluk (köle) de seyyidî (efendim), seyyidetî (efendim) desin. Zira hepiniz memlûklarsınız. Rabbe de aziz ve celil olan Allah'tır”.¹⁴⁹

Hz. Peygamber: "Köleleriniz kardeşlerinizdir. Allah onları sizin ellerinizin altına emânet olarak koymuştur. Öyleyse kimin elinin altında kardeşi varsa, ona, yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin, yapamayacağı işi emretmesin, emrettiği takdirde yardım etsin. Gündüz iş verirse gece iş vermesin, gece iş verirse gündüz vermesin, diyerek aslında aralarındaki manasız bu ayırma dikkat çekmiştir.¹⁵⁰ Nitekim kölenin efendisine hazırladığı yemeği dahi yiyememesi insanlığın büyük bir ayıbıdır.

Hz. Peygamber kölelere iyilik yapılması yönünde hep telkinde bulunmuştur. Ma'rûr İbni Süveyd şöyle dedi: Ben, Ebû Zer'ri üzerinde değerli bir elbise ile gördüm. Aynı elbiseden kölesinin üzerinde de vardı. Kendisine bunun sebebini sordum; Ebû Zer, Resulullah zamanında bir adama sövdüğünü ve onu annesinden dolayı ayıpladığını anlattı. Bunun üzerine Nebî ona şöyle dedi: “Sen, kendisinde cahiliye huyu bulunan bir kimsesin. Onlar sizin hizmetçileriniz ve aynı zamanda kardeşlerinizdir. Allah onları sizin himayenize vermiştir.¹⁵¹

Hz. Peygamber, câriyelerle ilgili olarak birtakım hak ve sorumluluklar yükleyerek, “Efendi aynı anda iki kız kardeş olan câriyeye dokunamayacağı gibi ana kız câriyelere de dokunamaz.” kuralını koymuştur.¹⁵²

¹⁴⁸ Seyyit Hüseyin, “Abd”, İA, İstanbul, 1983, c. I, s. 87.

¹⁴⁹ Hatalmış, a.g.e., s. 38.

¹⁵⁰ <http://www.fecir.net/node/4652>, Ayrıca bkz; Kütüb-i Sitte Terc. c. 11, s. 552.

¹⁵¹ <http://www.ihvanlar.net/2014/04/01/koleler-ile-ilgili-hadisler>.

¹⁵² Hatalmış, a.g.e., s.44.

Yahudi ve Hıristiyan câriye ile evlenmenin pek doğru olmadığı düşünölmüş; “Mü'min kadınların hür olanlarıyla, sizden evvel kitap verilen ümmetlerin (Yahudilerin ve Hıristiyanların) hür kadınları (...) size helâldir. ayeti de delil gösterilmiştir. “Hür mü'min kadınlarla evlenmeye gücünüz yetmezse, mü'min câriyelerinizle evlenin” ayetiyle ise, Müslüman câriyelerle evlenmeye müsaade edilmiştir.¹⁵³

Öfke ile köle âzat etmenin caiz olup olmadığı ile ilgili olarak Hz. Peygamber; “Öfke (veya zorlanma) hâlinde ne boşama olabilir ne de (köle veya câriyeyi) âzat etmek. ifadesini kullanmış ve “Ümmetimden yanılma, unutma ve üzerinde zorlandıktan (şeylerin hükmü) kaldırılmıştır.” diyerek zorlama ve öfke halinde söylenen sözlerin pek de muteber olmadığına işaret etmiş ve kararların akliselim iken verilmesini istemiştir. Ama yine de “Üç şeyde şaka caiz değildir: Nikâh, talak, köle âzat etmek...” demiş ve köle âzat etme konusunu nikâh ve boşanma gibi sayarak verilen sözün geçerli olacağını söylemiştir.¹⁵⁴

Boşanma hukuku açısından hür bir kadınla câriyesi arasında bir fark görülmemiş câriyesini üç talakla boşadıktan sonra tekrar satın alan bir kimsenin o câriye ile ilişkiye giremeyeceği ön görölmüştür.¹⁵⁵ Karı koca hukuku câriyeler için de geçerli sayıldığını görüyoruz.

Hz. Peygamber dâhil o dönemde insanların evlerine hizmetçi/câriye alma eğiliminin normal karşılandığını görüyoruz. Hz. Peygamber, eşi Hz. Safiye'yi hem âzat etmiş ve onunla evlenmiş mihir olarak câriyesi Rüzeyne'yi ona hediye etmiştir. Hz. Peygamber'in eşleri için mihir vermesi Kur'ân'da istenilmemesine rağmen nezaketen kendisine yardımcı olması için câriyesi Rüzeyne'yi verdiğini söyleyebiliriz.¹⁵⁶

Kur'ân'da recim cezası olmamasına karşın zina suçunu işleyen sahabiler hakkında Hz. Peygamber'in söylediği “Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, aranızda Allah'ın kitabı ile hükmedeceğim. Câriye ve koyunlar geri verilecek. Oğluna yüz değnekle bir yıl sürgün gerek. Ey Üneys, sen de bu adamın

¹⁵³ Hatalmış, a.g.e., s. 47.

¹⁵⁴ Hatalmış, a.g.e., s. 47.

¹⁵⁵ Hatalmış, a.g.e., s. 48.

¹⁵⁶ Hatalmış, a.g.e., s.48; Ayrıca bkz;; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, c. VIII, İstanbul, 1995, s. 283.

karısına git. Eğer zinasını itiraf ederse, onu recmet" hadisi olmuş ve bu vb. hadisler recim (taşlanarak öldürülme) cezasına delil sayılmıştır.¹⁵⁷

Kölelere nasıl hitap edileceğini anlatan diğer rivayetlerde ise;

*"Hiç kimse 'rabbini' (efendini) doyr; 'rabbine' abdest suyu dök; 'rabbine' su ver' demesin. Bilakis "seyyidi' (efendim) desin. Sizden hiç kimse 'abdî' (kulum), 'emetî' (câriyem) diye hitap etmesin. Bilakis 'oğlum', 'kızım', 'yavrum' desin."*¹⁵⁸

"Sizden kimse 'kölem', 'câriyem' diye söylemesin. Hepiniz Allah'ın kölelerisiniz, bütün kadınlarımız da Allah'ın kullarıdır." şeklinde ifade edilmiştir.

Hiz. Peygamber, köle sahibinin büyüklenme havası taş¹⁵⁹ıyan "kölem, câriyem, hizmetçim" gibi tabirleri kullanmasını uygun bulmamıştır. Bu tür tabirler kişide büyüklenmeyi yani kibri çağrıştırmakta, doğal olarak karşı tarafı incitmektedir. Buhârî, bu hadisi "Köle üzerine büyüklenmenin (tetâvül'ün) mekruh olması" başlığı altında kaydetmiştir.¹⁶⁰ Bu durumda büyüklerin en uygun ifade tarzı "oğlum", "kızım" "yavrum", "evladım" gibi şefkat, sevgi ve merhamet manalarını içeren kelimelerin kullanılması uygun bulunmuştur. Bu kelimeler muhatapta da saygı ve hürmet hislerini uyandırmaktadır.

Hiz. Peygamber, ölüm döşeginde yatmaktayken yaptığı vasiyet; "Namaza ve Mâlik olduğunuz kölelerinize dikkat edin" olmuştur.¹⁶¹

Kur'an ve Hadisler ışığında olaya çok derin bakamasak da genel manada anlaşılan aynıdır. Kaynaklara göre kölenin varlığı tam manasıyla kaldırılamasa da onlara karşı tavır ve tutumlar hakkında birçok şey söylenmektedir. Nitekim asırlarca toplumun vazgeçilmez bir parçası olan kölelik üzerinde durulması manidardır. Öyle ki kökleşen bu olgunun birden kaldırılması elbette çok zordur. Bu olgu asırlar öce ortaya çıkıp, Araplarda da yer bulan bir durumdu. Zamanla müesseseseleşen ve asırlarca bir miras gibi elden ele dolaşan kölelik kurumunun biranda kaldırılması insanlığın kanayan bir yarası halini alabilirdi ve kölelik o günün şartlarına göre

¹⁵⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁵⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁵⁹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁶⁰ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁶¹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 49.

kolayca kaldırılamazdı. İslam, köleliği kaldırmak için uygun bir zeminin oluşmasını istiyordu. Köle âzat etmek için efendiyi zorlayıcı bir takım prensipler koyduğu gibi, Resulullah de devamlı olarak insanları köle âzat etmeye teşvik etmiştir. Resulullah, birden kaldırılmasının zor olduğu günlerde köleliğin mubah kılınmasına rağmen onları da hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Nitekim, onların durumlarını tanzim etmiş ve hürriyet yolunda onların ellerinden tutmuştur. Yemede içmede giymede, talim ve terbiyede köle ile efendiyi eşit tuttuğu gibi, medeni hakların büyük bir kısmında da onları aynı seviyede kabul etmiştir.¹⁶² Kısaca köleliğin kaldırılması için uygun bir ortam kollanırken bir yandan da onlara aşama aşama haklar verilerek karşı olanların gözüne batmasını da engellemişlerdir.

Bunun yanında esirlik ve buna bağlı olarak kölelik müessesesinin kaldırılması henüz yeni kurulmakta olan İslâm devleti için de bazı güçlükler sebep olabilirdi yani Kur'an köleliği tadrîcen kaldırmayı uygun bulmuştur. Bu uygulamayı yaparken de sadece cihâdî karakterdeki harp esaretine izin vermiştir. Köleliğin kaldırıldığını varsayarsak, devlet savaş esirleri bakımından zayıf düşebilirdi; ama yine de esirleri köleleştirmeye teşvik eden herhangi bir tavsiye Kuran'da olmadığı gibi devlet bütçesinden de fon ayırmışlardı.¹⁶³ Nitekim İslam bu sistemin ilga edilmesi için gayret göstermiş ve çeşitli vesilelerle yayılmasını önlemeye çalışmıştır. İslam hukukçuları, esirlerden Müslüman olan herkesin, nefsinin ve malını korumuş olduğunu, savaşan düşmanın elinde bulunan bir kölenin sadece İslam ülkesine sığınmasının, esirlikten kurtulmasına yeterli olduğunu söylemiştir.¹⁶⁴

Konuyla ilgili bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber Efendimiz, “Kim kölesini tokatlar veya döverse bunun keffâreti o köleyi âzat etmesidir” buyurmuştur. Aksi bir durumun olması halinde de gerekli tedbirler almıştı. Bu mevzûda Hz. Peygamber Efendimiz, “Emrinize verilmiş köleler sizin kardeşlerinizdir.¹⁶⁵ diyerek onlara verdiği önemi tekrarlamaktadır. Ayrıca Nebi'de Peygamberlikten önce ve sonrasında da köle ve cariye edinmeyerek toplumda bu yönüyle de örnek bir model olmuştur.

¹⁶² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 250.

¹⁶³ Baran, *a.g.e.*, s. 347-48.

¹⁶⁴ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 247.

¹⁶⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 347-348.

Hatta esir edilenler içinde Cüveyriye isimli bir kadınla da nikahlanmıştır.¹⁶⁶ Bu iyiliğini devam ettirerek Hz. Hatice'nin kölesi Zeyd b. Harise'yi bağış olarak kabul etmiş ve onu âzat ederek evlat edinmiştir.¹⁶⁷ Bunun yanında Zeyd b. Harise ve daha on sekiz yaşında ordu komutanlığına getirilen oğlu Üsâme'yi örnek gösterebiliriz. Bilindiği gibi Zeyd İslam'a giren ilk dört Müslümanın dördüncüsüydü, O İslam'ı küfre karşı galip geldiğini Medine halkına ulaştıran müjdecisi oldu.¹⁶⁸ Bir diğer âzatl köle olan Bilâl-i Habeşî'ye de müezzinlik vazifesini vererek toplum içinde saygın bir konuma getirilmişlerdi. Kölelere hitap ederken bile onlara ev halkından biri olduğunu hissettirecek şekilde olmasını öğütlerdi. Belki İslam'ın bu hususa bu kadar ehemmiyet vermesi köleliğin toplumlarda daha erken sona ermesini sağlamıştır.¹⁶⁹

Hülasan denilebilir ki; bu ayetler ve hadisler Müslümanlar için bir yaşama, kölelere yumuşak davranma ve onları âzat etme ile ilgili İslam çağrısının hedeflerinden birini içeriyorsa da bu, Peygamberlikten önce de Araplar yanında köle âzat etmenin biinmeyen bir şey olduğunu söylemek zordur. Sonra birçok nakledilen Arap rivayetlerine göre de insanların rahatını düşünenler ve şahsiyet sahibi kimselerin kendisinde yarıştığı önemli iyiliklerden biri olarak sayıldığını, insanların bu tür eylemleri Allah'a ya da Tanrılarına şükür amacıyla yapmayı adadıklarını bildirmektedir.¹⁷⁰ Bu durum da gösteriyor ki âzat edilme işlemi daha öncede toplumda vardı, ancak gönüllülük esasına dayalıydı. İslam'ın emriyle telkin edilen bu duruma toplumun karşı olmasının sebebi ise; bu hissiyata daha önce de vakıf olunmamasıydı. Son olarak bu olaya bir batılı alim (müsteşrik) Van Denberg'in İslam'ın köleye tatbik ettiği muameleye bakalım; İslam da köle için birçok kaide vaz' edilmiştir ki, bunlar, Muhammed ve ona tabi olanların kölelere karşı ne derece yüksek bir insani duygu taşıdıklarını göstermektedir. İslam'ın getirdiği bu kurallarda, medeniyetin öncülüğünü iddia eden toplumların yakın zamana kadar tatbik ettikleri usulleri tamamen nakzederek İslam'ın güzel prensiplerini görmekteyiz. Evet! İslam, dünyada yaygın olan kölelik müessesini ilgâ etmedi. Fakat, kölenin durumunu ıslah

¹⁶⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 737.

¹⁶⁷ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 248.

¹⁶⁸ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 247, 249.

¹⁶⁹ Nuri Topaloğlu, *Diyanet İlmî Dergisi*, Ankara, 1990, Sayı: 1 s. 6-7.

¹⁷⁰ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 248.

etmek için çok çalıştı. Esirin hükmünü kaldırmadı. Fakat ona iyi muamele etmeyi emretti.¹⁷¹

1 Köle	10 Genç Dişi Deve, 200-800 Dirhem veya 1 Altın Gerdanlık
1 Çocuk Köle	100 Dinar
1 Deve (normal)	4 Dinar veya 10 Koyun
1 Gerdanlık (Altın ve Boncuk Karışımı)	7-12 Dinar
Ortalama 1 Köle	400 Dirhem

Hz. Peygamber Dönemi Köle Fiyatları¹⁷²

1.2.5. Dört Halife Döneminde Kölelik

Bu dönem Resulullah'ın hemen ardından gelen halefler dönemi olduğundan kural ve kaideler bakımından İslâm dininin devamı olmuştu. Sırasıyla başa geçen selefler de Nebi'in bakış açısıyla kölelere bakarak onların toplum içinde kabul edilmesini ve diğer hür insanlar gibi aynı statüde olmalarını istemekteydiler. Lakin buna rağmen bu dönemde yapılan fetihler sonucunda birçok esir elde edilmiştir. Şimdi sırasıyla halifeler dönemi köleliği ele alalım.

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde sınıf ayrımı yapılmaksızın her Müslümana fey'¹⁷³ den dirhem verilmişti. Ayrıca bu fey her yıl artacak şekilde verilmekteydi. Halife Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi esirlere hükmedilmesini istemeyip, kölelerin âzat edilmesi taraftarıydı.¹⁷⁴ Bunu icraatleriyle de kanıtlamıştır. Gerçekten ele geçen esirleri dirhem karşılığında serbest bırakması, köle ve âzatluları kabiliyetlerine göre de vazifelendirmesi bunun en büyük örneğidir.

¹⁷¹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 253.

¹⁷² Hatalmış, *a.g.e.*, s. 404.

¹⁷³ İslâm devletinin gayri müslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adı. Mustafa Fayda, "Fey" *DİA*, İstanbul, 1995, c.XII, s. 57.

¹⁷⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 25.

Böylece Ridde savaşları yapıldığı sırada köle ve âzatlının katkıları büyük olmuştur. Hatta Bilâl-i Habeşî'yi de satın alarak âzat etmiştir.¹⁷⁵ Bununla da kalmamış işkence gören köleleri satın alarak hürriyetine kavuşturmuştur. Lakin bu durum İslam dininin başlarında yapılmıştır.¹⁷⁶ Bu hassasiyetine rağmen köle ve cariyelerin varlığı azalsa da onun döneminde devam etmiştir.

Halife Ömer, Müslümanları kurumsal devlet gücüne kavuşturmuş, medeniyetin temelini oluşturan etmenlerin ortaya çıkmasını sağlayan kurumlaşma için önemli icraatlarda bulunmuş ve bu inkılâplar, sonraki zamanlar için de yol gösterici ve kalıcı olmuştur.¹⁷⁷ Böylece fetihler devam etmiştir. Bunun sonucunda birçok esir ve ganimet ele geçirilmişti. Halife de bu konu üzerinde çok farklı bir strateji geliştirmişti. Şöyle ki; o dönemde savaştığı Sasani devletiyle yaptığı savaşlarda ele geçirilen esirler arasında çok sayıda câriye vardı. Bu câriyelerin evlere alındığı ve onların çocuk doğurmasının arzulandığını görüyoruz. Hz. Ömer, ordu kumandanlarına yazdığı mektubunda “Âzat ettiğiniz Arap olmayan köleleriniz Müslüman olurlarsa, onları kendilerini âzat edenlere ilhak ediniz; eski efendilerinin lehlerine olan onların da lehine, onların aleyhine olan onların da aleyhinedir. Eğer bu âzat edilenler kendilerinin müstakil bir kabile şeklinde olmasını isterlerse onları âzat edenlerle aynı seviyede tutunuz”¹⁷⁸, demiştir.

Hz. Ömer'in tavrı çok net olup, Müslümanları dünya hayatının rahatlığına kapılmaması yönünde uyarmıştır. Hedefi de başarılı fetihler yaparak Müslümanların sayısını arttırmaktır. Bu stratejisini gerçekleştirdikten sonra sınıf farkı gözetmeden birçok âzatlı kişileri vali olarak atamıştır. Örnek verecek olursak; âzatlılardan Ammâr b. Yâsir'i Basra'ya vali olarak atamıştır. Demek oluyor ki bunlar her alanda titizliğiyle, adaletiyle hareket eden halifenin gözüne girebilmeyi başarmışlardı. Nitekim özellikle eyaletlere atadığı yöneticilerini de takip ederek onların gereğinden fazla mal edinmelerinin önüne de geçmiştir. Halife yeri geldikçe valilerini makamlarına giderek ziyaret etmiş ve onların gerek yaşantılarına gerekse de halka olan tavrını kontrol etmiştir. Yine valilerinden biri olan Ebû Ubeyde'yi Şam'da

¹⁷⁵ Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 151.

¹⁷⁶ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 248.

¹⁷⁷ Halit Çil, *Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, b.y.y., 2012, c. IV, s. 198-215.

¹⁷⁸ Belazûrî, *a.g.e.*, s. 669; Özdemir, *a.g.e.*, s. 26.

ziyareti sırasında yaşantısını görünce “*Sen hariç dünya hepimizi değiştirdi*” demekten kendini alamamıştır.¹⁷⁹

Hız. Osman döneminde ise devam eden fetihler sırasında halifenin oğlu Semerkant’ı ele geçirmiştir. Bu esnada ele geçen esirlerin köleleştirildiği bilgisine ulaşmaktayız. Halife ise köleler için önlem aldı. Hepsini kapsayan genel bir yasa ile hakları korundu ve bu haklar tüm valilerine bildirildi.¹⁸⁰ Halife Osman da geleneği bozmadan dönemindeki birçok köle ve mevâlîyi vazifelendirdiği ve en önemlisi âzatlardan olanları ordunun başına komutan olarak atayacak kadar önemseydiği görülmüştür. Ayrıca kölelerin ticari işlerde, berid görevinde ve ev işlerinde çalışmalarına müsaade etmiştir. Lakin bu durum daha çok ekonominin iyi gittiği dönemi kapsamıştır. Yani bozulan ekonomi bunların sayısını etkilemiştir.¹⁸¹ Buna rağmen halifenin âzatlılarını kendi şahsi işleri için kullandığı tezini savunanların çıkarmış olduğu kargaşa ortamı germiştir. Nitekim halifenin etrafını daha çok kendi soyu olan Ümeyyeoğullarıyla doldurması mevâlî ve köleyi ikinci plana itmiştir. Ancak selefi Hız. Ömer döneminde tesis edilen sınıfsal istikrar bu hususlar yüzünden tekrar bozulmuştur. Ayrıca Hız. Osman’ın çevresini Ümeyyeoğullarıyla doldurması Mevâlî ve kölenin yer edinmesini engellemiştir, bu durum da Hız. Ömer’in kurduğu dengeyi bozmuştur.¹⁸²

Son halife Hız. Ali döneminde selefinden kalan olaylarla daha çok ilgilenilmiştir. Devlet bu dönemde askeri maneviyatını kaybetmişti. Ordu Arap ve Arap olmayanlar olarak ayrılmıştı. Bunlar; hür, mevâlî (âzatlardan köleler) ve kölelerden oluşmaktaydı.¹⁸³

Nitekim İslam dünyasını derinden etkileyen Sıffin Savaşı’na Arap kökenli askerlerin yanı sıra oldukça fazla sayıda mevâlî ve kölenin de katıldığı bilgisine ulaşıyoruz.¹⁸⁴ Hız. Büreyde anlatıyor: “Resûlullah Hız. Ali’yi ganîmetin beşte birini almak üzere Hız. Halid’e gönderdi. Hız. Halid ganîmetin beşte birini ona verdi. Hız. Ali o ganîmetten kendisine bir cârîye seçti. Ali’ye kızmıştım. Halid’e, şunu görüyor musun diye söylendim. Sonra da Resûlullah’a durumu anlattım. Resûlullah Ebu

¹⁷⁹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁸⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁸¹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁸² Zeki Duman, *İslam’ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı*, Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi., 2011/1, S:12, s.52; Özdemir, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁸³ Abdülhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004, s. 481.

¹⁸⁴ Bakır, *a.g.e.*, s. 483-484.

Büreyde! Sen Ali'ye kızıyor musun, buyurdular. Evet dedim. O da, kızma buyurdular. Zira onun ganîmetteki hissesi olduğundan fazladır buyurdular. Ondan sonra Ali en çok sevdiğim insan oldu.”¹⁸⁵

Hz. Ali de selefi gibi âzatluları haberleşme sahasında vazifelendirdi. Onun döneminin en bilinen örneği ve en yakın arkadaşları olan âzatluları Talha ve Zübeyr'in Cemal vakıasına müdahil olmaları herkesi şaşırtmıştır.¹⁸⁶

Bu dönemde görülüyor ki âzatlılar da bir hür vatandaş gibi toplumda yer edinerek herhangi bir mevkide çalışabilmektedir. Hatırlayacağımız üzere İlkçağ döneminde âzat edilen kölenin bir değeri yoktu âzat olmasının bir anlamı olmayıp belki sadece hizmet etmekten kurtulmuştu; oysa İslamiyet ile birlikte kölelikte bir çığır açılarak onların toplumda saygın yerlere gelmesine müsaade edilmişti. Bunun yanında âzat edilen köle de, ahde vefa göstererek kendisini âzat edene dostluğunu sürdürüyordu. Bu vefa da karşılıksız kalmayarak öldüğü zaman varisi yoksa varis oluyordu. Varisleri varsa mirasından bir pay alma hakkına sahipti. Bu gelenek İslam'a da geçmiştir. İslam fıkında bu mesele “ Âzat etme dostluğu “ ya da “ Âzat etme dostu” diye bilinmektedir.¹⁸⁷

Hülasan halifeler dönemi suyun akışı gibi sabit olmayan zaman içinde yeri geldikçe Hz. Muhammed'in uygulamalarından çok farklı olmamak koşuluyla değişiklikler yapmışlardır. Bu durum ise yeni gelişmeler karşısında uygulanmıştır.

---

¹⁸⁵ Baran, *a.g.e.*, s. 370.

¹⁸⁶ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁸⁷ Derveze, *a.g.e.*, c. I, s. 248.

Dört Halife Dönemi Köle Fiyatları¹⁸⁸

1 Köle (Hz. Ömer)	700 Dirhem
1 Köle (Hz. Osman)	700-1500 Dirhem
2 Çocuk Köle (Hz. Ömer)	1000 Dirhem
1 Köle (Hz. Ali)	600-800 Dirhem
1 Cariye (Hz. Ömer)	4000 Dirhem
1 Cariye (En Yüksek) Hz. Osman	20.000 Dinar
1 Deve (normal)	400 Dirhem
1 Deve (Yemende) (Hz. Ali)	200 Dinar 20 Koyun
Ortalama	800 Dirhem

---

¹⁸⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 405.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EMEVÎ VE ABBÂSÎ YÖNETİMİNDE KÖLELER

2.1. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Köle ve Mevâlînin İdaredeki Rolü

Cahiliye döneminde Arapların tutunmuş oldukları tavra daha önceki bölümde de değindiğimiz gibi, Arapların köle edinmek için savaştıkları bilgisini yinelemiş olduk. Ancak bundan sonra Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu İslam dini kurallarına göre Arapların müşrik kalmaları kabul edilmedi, ya İslam dini seçilecekti ya da öldürüleceklerdi. Bu durumda onların köle kalmasını gerektirecek mahal ortadan kalkmış durumda idi. Hatta esir edilmiş olursa dahi ya Müslüman olacaktı ya da öldürüleceklerdi. Lakin sistem daha tam düzene girmeden, Emevî devleti toplumu tekrar hiyerarşik olarak tabakalara ayırdı. Şimdi bu tabakalar içinde mevâlî ve kölenin konumunu idari olarak incelemeye çalışacağız. Araştırmalara göre birçok müellifin ortak görüşü Emevîlerin taassup düşüncesine sahip olduklarıdır. Onlar Emevîlerin mevâlî ve köleyi küçük gördüğünü, sömürdüğünü ve zulmettiklerini sıralamaktaydılar. Lakin durum her ne kadar böyle olsa da bu tabakanın toplum içinde iyi konumlarda istihdam edildiği bilgisine de ulaşmaktayız. İslam tarihçilerine göre, klasik olarak bilinen Arap olmayan Müslümana mevâlî denmekteydi. Nitekim bu kişilerin tamamı İslam dinini kabul ederse Emevîlerin nazarında mevâlî konumunda idi. Lakin İslam dinine göre böyle bir ayrımın yapılması söz konusu olmayacağı ve herhangi bir üstünlüğün kabul edilmeyeceğidir. Zira Ömer b. el-Hattab, Selman el-Farisi'ye 4000 dirhem, Hürmüzan'a 2000 dirhem Atiyye tahsis ettiği gibi genç devlete hizmetlerini takdir için Müslüman olan Irak ve İran yöneticilerinin önde gelenlerine de atiyyeler tahsis etmişti. Ömer b. el-Hattab ordu komutanlarına şöyle yazdı: "Âzat ettiğimiz Arap olmayan köleleriniz müslüman olurlarsa, onları kendilerini âzat edenlere ilhak ediniz, eski efendilerinin lehlerine olan onların da lehine, aleyhlerine olan onların da aleyhinedir. Eğer bu âzat edilenler kendilerinin müstakil bir kabile şeklinde o mallarını isterlerse, onları ata'da âzat edenlerle aynı seviyede tutunuz" demiştir. Mevâlî de bu durum karşısında sosyal hayatında değişiklik yapmaya başladı. Oturacakları şehirlerini

seçerken bu durumu göz önünde bulundurmaktaydılar. Böylece İslam dinine girmeye karar verirken yukardaki hususu göz önüne aldılar.¹⁸⁹

Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise; Emevî devletinden çok farklı bir yönetim anlayışı hakimdi. İnsanlar arasında eşitlik vardı. Devletin bakış açısını değiştirmesi üzerine mevâlînin de konumu değişti. Abbâsî halifesi mevâlî tabakasını oluşturan kölelerin âzat edilmesini istemekteydi. Bizzat devletin mevâlî ve köleyi desteklemesi onlara olan bakış açısını değiştirdi. Bu dönemde de üst düzey görevler tahsis edildi. Hatta halifeler köleyi âzat etmeden statüsüne uygun bir göreve atadı.¹⁹⁰

2.1.1. Üst Düzey Görevler

Arapların özellikle Emevîler döneminde Rum ve diğer milletlerle karışması onların gerek içtimai hayatlarına gerekse de adetlerine büyük tesiri oldu. Nitekim Muâviye, Bizanslıların Suriye'ye getirmiş oldukları yönetim sistemlerinden faydalanmış ve daha önce kimsenin yapmadığı yenilikler getirmiştir. İlk defa hizmetçi ve kapısında muhafız bulduran halifeyle başlanılan bu yolda devlet ihtiyacına göre çeşitli görevler oluşturdu.¹⁹¹

Akabinde her ne kadar bu bölümde Abbâsî devletinin teşkilat yapısından bahsedilse de halife Ca'fer el-Mansûr'un Abbâsî devletinin idaresinin Emevîlerin son devrinin gelişmiş bir şekline benzetmesi ve özellikle Emevî halifesi Hişam'a borcunu ifade etmesi manidardır. Nitekim yeni yapılanma Emevî sisteminin kurumsal yapısını takip ederek daha geniş perspektiften idari sistemini oluşturmuştu. Merkezîyetçi bir yapıyla yönetilen kurumda halife, vezir ve hacip en yetkili kişilerdi. Halifeler yetkilerini devretmiş olsalar da son karar verme mercii olma hakkına sahiplerdi. Bundan sonra Abbâsî yönetiminde ırkî ayrılık sınıf imtiyazı olmayıp idarecilerin büyük ölçüde mevâlîden oluşması ve bu zümrenin yüksek bir seviyeye sahip olması asırlar önce var olan tavrı değiştirmişti.¹⁹² Bu tavrı da Emevîler hilafetinin alternatifî olma avantajını iyi kullanarak sağlamışlardı. Hz. Peygamber'e nesep itibarıyla olan yakınlığını gerekçe göstererek meşruiyetlerini güçlendirmişlerdi. Üstelik kendilerini “Halifetü Resûlillah” yerine “halifetullah” veya “zıllüllahi fi'l-arz”

¹⁸⁹ Necdet Hammaş, *Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü*, (çev, İrfan Aycan), Şam, 1978, s. 175-178.

¹⁹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 58-60.

¹⁹¹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 259.

¹⁹² Lewis, *Ortadoğu*, s. 117; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, Ankara, 2016, s. 151-153.

(Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) unvanını kullanarak gücünü ilahi temele dayandırmışlardır. Nitekim halife Me'mun'un ölümünden sonra Mu'tasım Türklerin desteğiyle iş başına geçmiştir. Miladî 836 yılından itibaren Abbâsî hilafeti, Türk komutanlarının nüfuz mücadelesine dönüştü. Öyle ki Mütevekkil'den itibaren halifelerin görev ve azlinde Türk komutanlarının etkisi büyük olmuştu.¹⁹³ Şimdi bu görevleri üstlenenleri Emevî ve Abbâsî perspektifiyle tek tek ele almaya çalışacağız.

2.1.2. Vezirlik Görevi

Emevîler döneminin yönetim anlayışına baktığımızda babadan oğula geçen bir tür saltanat halini almıştı. Yeni kurulan sistem içinde Emevî halifeleri temelleri atılan bu devletin kurumuna uygun bir yapılanma girişiminde bulundu. Böylece halifeler, vezirin yeteneği doğrultusunda atamalarını yaptılar. Bunlar danışma kurulu olarak görevini yapmaktaydılar. Nitekim bu görevin tam olarak kurumsallaşmadığı ve atanan kişilere vezir söylenmediği bilgisine ulaşıyoruz. Lakin istisna da olsa Emevî devletinin kurucusu Muâviye döneminde Ziyad b. Ebih'e "vezir" unvanı verilmiştir.¹⁹⁴

Vezir, halifenin hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve devlet yönetimiyle ilgili meselelerde ona görüş ve tedbiri ile yardımcı olan kimsedir. İslam tarihinde doğrudan doğruya vezirlik unvanı ile bir kimsenin iş başına getirilişi Abbâsîler

in ilk kuruluş yılına (132\750) rastlar. Fakat Abbâsîler e gelinceye kadar gerek Hz. Peygamber ve dört halife, gerekse Emevîler dönemlerinde, aynen olmasa da benzer görevleri yerine getirenler mevcuttu. Ancak bunlar resmen vezir unvanı ile göreve atanmıyorlardı. Emevî halifelerinden her biri devlet işlerinde bazı kişilere danışmak zorunda kalmışlardır. Danıştıkları kimselerden hiçbirine resmi bir şekilde vezir adını vermemişlerdir. Ziyad b. Ebih'i gibi Abdülmelik b. Mervan zamanında da Revh b. Zinba el- Cüzami'nin bu halife neznindeki mevkii o derece büyüktü ki, adı geçen şahıs bazen "vezir" lakabıyla anılıyordu. Emevîlerin sonuna doğru katiplik müessesesinin önemi o derece arttı ki, katip bir nevi vezirlik görevini yürütüyordu. Bu bakımdan vezirliği, Emevîlerin son devirlerindeki katipliğin bir

¹⁹³ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2007, s. 91.

¹⁹⁴ Subhi Salih, *İslam Kurumları*, Ankara, 1999, s. 182.

devamı olarak kabul etmek mümkündür.¹⁹⁵ Hülâsa araştırmalar da gösteriyor ki bu kurumun İslam dünyasında Abbâsîler'e gelinceye kadar resmi bir varlığı görülmemiştir.¹⁹⁶ Bundan dolayı Emevîler döneminde kölelerin bu kurumda yer almadığı bilgisine ulaşmaktayız.

Vezirlik müessesesine baktığımızda Abbâsîler aracılığıyla kurumsallaşarak diğer İslam devletleri de idari sistemlerinde bu kuruma yer vermişlerdir. Abbâsî Devleti'nin lideri Ebu'l-Abbas es-Seffâh, yeni kurulan devletin teşkilatında gelişmeler görünce, halifenin işlerini yüklenen ve ona yardım eden müesseseyede yenilikler getirdi. Nitekim bu kurum halifelikten sonraki en önemli müessese idi. Sasânîlerden örnek alınan bu kurum artık Müslümanlarında idarî hayatında yer edindi. Böylece İslam aleminde, Abbâsîler'e gelinceye kadar, idari sistem içinde resmen "vezir" unvanı ile anılan bir görevlinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. İran kökenli olduğu düşünülen vezirlik kurumu bundan sonra bütün idari teşkilatı kapsayan bir alan olarak resmileştirildi. Halifeden sonra en önemli icra organı olması onların iktidardaki kapsamını genişletti. Böylece Abbâsîler'in ilk halifesi olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh (132-136/750-754) zamanında, Hemedanlı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal ilk defa bu unvanla vazifeye getirildi. Ebû Seleme, Sübeyğ adında bir kişinin mevlasıydı. "Veziru âl-i Muhammed" lakabı da verilmiştir. Bu demek oluyor ki vezir lakabını ilk kullanan kişidir. Bundan sonra bütün Müslüman devletlerde bu kelime kullanılmaya başlandı.¹⁹⁷

Halifeden sonra en yetkili icra organı olan vezirlik; zaman içinde mezalim mahkemelerine başkanlık eden, savaflara karar veren, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapan, valileri tayin ve azleden bir konuma getirildi.¹⁹⁸ Kanaatimize göre bu makamın yetkileri değişen halifelere göre şekillenmektedir. Nitekim Ebu'l Abbas bu kurumu Abbâsîler'in tabii yardımcıları olarak görürken, Abbâsîler'in ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) zamanında daimi bir vezir yoktu. Bu duruma halifenin yetkileri ile vezirin yetkilerinin arasında çoğu kez çatışmanın sebep olduğu düşünülmektedir. Ancak bu makamdakilerin çoğu mevâlîydi. Bunları seçmelerindeki amaç; katiplikteki becerileri ve tanzimatta hünerleri fazla olduğu içindi. Mevâlî olan vezir el-Muriyanî'nin şu sözleri "Fıkıh dışında bilmediğim, öğrenmediğim bir şey

¹⁹⁵ Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁹⁶ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 141.

¹⁹⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s.182; Kazıcı, *a.g.e.*, s.144; Lewis, *Ortadoğu*, s.117; Özdemir, *a.g.e.*, s. 37

¹⁹⁸ Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s.92; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154.

yoktur. “Kimya, tıp astronomi, matematik, hatta büyü”.¹⁹⁹ konuya açıklık getirdi. Halife Ca’fer el-Mansûr zamanında vezirlik görevinde Fars asıllı ve Mecusi olan Sehloğulları ailesi devlete hizmet etti. Bunun dışında mevâlî olan Yakub b. Davud ve Ebû Ubeydullah Muâviye b. Abdullah’da halife Mehdî’-Billâh(775-785)’in vezirlerinden idi. Mehdî, Ebû Ubeydullah’a ıktâ tasis etti. Bu zamanda vezirlik makamına divanlar ve idari teşkilata kadar başkanlık yetkisi ayrıca duruma göre ordu komutanlığı verilmiştir. Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr’un mevâlîsi olan el-Harrani’nin ise, halife Hâdî’nin (785-7869 veziri olduğu bilinmektedir.²⁰⁰

Devlete en parlak dönemi yaşatan Hârûn er-Reşîd (786-809) döneminde ise vezirliğin gücü büyük boyutlara ulaşmıştır. Nitekim bu zamanda mevâlî kesimi arka planda kalarak Fars kökenli olan Bermekiler ailesine önem verilmiştir. Halife, Yahya b. Halid el-Bermeki’yi vezir tayin ederek, dilediğini göreve getirebileceğini, dilediğini azledebileceğini sözüyle onu geniş yetkilerle donattığını gösterir. Ancak bunun yanında Hârûn er-Reşîd döneminde köle olan Fadl b. Rebi de vezirlik yapmıştır.²⁰¹

Me’mun devrinin veziri olan, Sehloğullarından Fadl b. Sehl köle asıllıydı. Sehl tam yetkilere sahip bir vezir idi. Yeni bir isim olan “Zû Riyaseteyn” (iki riyaset sahibi) ünvanının sahibi olması onun savaş komutanlığı ve idari işlerin başkanlığını yapmasından kaynaklanmaktadır. Köle asıllı olan Fadl b. Mervan da Mutasım’ın vezirlerindedir. Hicri üçüncü asrın ikinci çeyreğine baktığımızda Türklerin yönetime hakim olması, vezirlerin itibar ve nüfuzlarını azalttı. Yetkiler ordunun eline geçti. Bu durum üçüncü asra kadar devam etti. Ardından vezirler eski nüfuzlarına kavuştu. Nitekim bu bilgiler ışığında görülmektedir ki, köle asıllı bu kişilerin devletin müesseselerinde halifeden sonra gelmeleri dikkat çekicidir. Öyle ki vezirlik makamı için Dicle kenarında her türlü cihazlarla donatılmış bir hükümet sarayı kurulmuş, kapısına da vezirleri ve daireleri koruduğu gibi, evrak ve dosyaları koruyan bekçiler dikilmiştir. Bernard Lewis’inde işaret ettiği gibi bu dönemde mevâlî yüksek bir imtiyaza sahipti.²⁰²

¹⁹⁹ Salih, *a.g.e.*, s. 183; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 145.

²⁰⁰ Salih, *a.g.e.*, s. 183; Özdemir, *a.g.e.*, s. 38.

²⁰¹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 145; Salih, *a.g.e.*, s. 183; Özdemir, *a.g.e.*, s. 38.

²⁰² Salih, *a.g.e.*, s. 184; Lewis, *Ortadoğu*, s. 91.

2.1.3. Valilik Görevi

Hz. Peygamber döneminde aktif olan bu görev Emevîler döneminde de devam etmekteydi. Ancak bu kuruma Emevîler birçok âzatlî köleyi atamıştı. Emevîler, hakimiyeti altındaki bölgelere bizzat kendilerinin seçtikleri valileri atıyordu. Valilik görevi; atandıkları bölgelerde çok yönlü olmayı gerektirecek kabiliyetlerle bezenmiş olmayı gerektiriyordu. Yani ordu komutanlığı yapmak, namaz kıldırmak ve haraç amilinin olmadığı durumlarda vekaleten bu görevi yapma sorumluluğu vardı. Valinin görevinin bu kadarla sınırlı olmadığı bunların yanında gerekirse bir devlet lideri gibi hareket ettikleri zamanlar da olmuştur. Ancak yine de halifenin onayının alındığını görmekteyiz. Muâviye'nin Kuzey Afrika valisi olarak atadığı Mesleme b. Muhammed el-Ensârî, âzatlîsı Ebu'l-Muhâcir'i İfrikîye'ye vali naibi olarak görevlendirmişti. Âzatlîlardan Rûh b. Zinbâ', Yezîd b. Muâviye, Abdullah b. Zübeyir ve Mervân b. Hakem tarafından valiliğine getirildi. Merkeze uzak yerlerde âzatlîlar atandığı gibi bazen merkezi yerlerde de valilerin görevlerini köleleri eliyle (vekâleten) yürüttükleri görülmüştü.²⁰³ Ömer b. Abdülaziz zamanında ise bazen bir komutan tayin ettikleri, haraç için vakil gönderdikleri, mahkemeler için kadı tayin ettikleri de olurdu. Vilayetlerde bütün problemlerin mahallinde çözüm yoluna gidilirdi. Buna rağmen yapılan haksızlıklar bazen halifeye de intikal ederdi. Ömer b. Abdülaziz, ciddi konuların kendisine bildirilmesi hususunda valilerine direktifler vermiş; kendisine bildirmeden kısas veya hırsızlık cezalarının uygulanmamasını emretmişti.²⁰⁴ Abdülaziz b. Mervân, Lahmoğulları'nın âzatlîsı Musa b. Nusayr'ı İfrikîye valiliğine getirmişti. Bölge valisi Musa b. Nusayr, Berberî kökenli âzatlîsı Târik b. Ziyâd'ı önce öncü birlikler komutanlığına, ardından Tanca valiliğine getirdi. Sonra da Târik'ı Endülüs'ün fethine memur etti. Kuzey Afrika'nın Genel Valisi Abdülaziz b. Mervân, Züheyr b. Kays el-Belevî'nin 69/689 yılında şehit edilmesi üzerine kölesi Tâlid'i İfrikîye valisi yaptı. Berke valiliğine ise başka bir âzatlîsını getirdi. Süleyman b. Abdülmelik, Kureys'in âzatlîsı Muhammed b. Yezîd'i İfrikîye valiliğine getirdi. Birkaç yıl sonra da Ömer b. Abdülaziz, âzatlîsı Abdullah b. Muhâcir el-Ensârî'yi Muhammed b. Yezîd'in yerine atadı. Hişâm döneminde İfrikîye valiliğini âzatlîsı Abdullah b. el-Habbâb yaptı. (III.) Yezîd, Haccâc'ın âzatlîsı Yezîd b. Ebû Müslim'i Afrika genel valisi yaptı. Bu ve buna

²⁰³ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰⁴ Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 103.

benzer rivayetlerden merkeze uzak vilayetlere vali olarak âzatluların daha çok tercih edildiğini görüyoruz. Benzer şekilde merkeze uzak Horasan bölge valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, Halid b. Bermek'in babası Bermek'i Belh ve civarına âmil olarak görevlendirmiştir. Mısırda istikrarın kolay sağlanamadığından olsa gerek, mesela Hişâm b. Abdümelik'in sırayla Selûloğulları'nın âzatlısı Ubeydullah b. el-Habhâb ve el-Hâris b. Ka'boğulları'nın âzatlısı Sa'îd b. 'Ukbe valilik yapmıştı.²⁰⁵

Bu müesseseyi Abbâsî kurumlarında incelediğimizde halifelerin kendi mevlasını vali tayin ettikleri bilgisine ulaşıyoruz. Abbâsî hilafetine altın çağını yaşatan halife Hârûn er-Reşîd (786-809) döneminde Sind bölgesinde kendi mevlası Leys'i tayin etmişti. Bunun yanında devlet ülkenin değişik bölgelerine köle ve mevâlîleri atamıştır. Halife Ca'fer el-Mansûr (754-775)'un mevlası olan Süleyman b. Mecâlid hem Ca'fer el-Mansûr hem de Mehdi döneminde vali olarak tayin edildi. Ancak bu kadar önemli mevkilere getirilen mevlanın elbette devlet nazarında güven kazanmış, saray erkanı içinde yer edinen kişilerden seçilmişti. Kısaca halifeler itibar ettikleri bu kişileri vazifelendirerek hakimiyet altındaki bölgelere gönderiyorlardı. O halde halifelerin bizzat tanıdıkları bu kişileri atamaları çok manidardır. Lakin ünlü seyyah İbn Batuta'nın kayıtlarından da öğreniyoruz ki devletin gerek itibar sahibi gerekse de halkı cezalandırmak için en hakir kişiyi başa getirdiği de olmuştu.²⁰⁶

2.1.4. Hâciplik (Özel Kalem Müdürlüğü)

Hacib saray teşkilatı içinde yüksek dereceye sahip olup, sözlükteki anlamı “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” manasıyla halifenin güvenliğini sağlayan ve konunun ehemmiyet derecesine göre insanları halifenin huzuruna getiren görevlidir. İbn Haldun'un nazari bakışına göre bu vazife Hz. Peygamber döneminde özel işleri dışında kapıda hacib bulundurmamıştı. Bu konu hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte Raşid Halifeler döneminde bu göreve atanmaların olduğundan da bahsedilmektedir.²⁰⁷ Anlaşıyor ki gece gündüz kapılarını herkese açık tutup halka arasına girecek makamı istemiyorlardı. Nitekim bu makam şartlardan ötürü Emevîler döneminde öne çıktı. İhtiyaçlar çerçevesinde vazife alanı genişledi. Bu göreve atanmalar hükümdarın huzuruna gelenleri karşılamasının yanında,

²⁰⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 81.

²⁰⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 43-44.

²⁰⁷ Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s. 96; Aydın Taneri, “Hacib”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIV, s. 508.

merasimleri de düzenlemekteydi. Hâcibliğın ilk defa Muâviye (661-680) veya Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu kesinlikle tesbit edilememektedir.²⁰⁸ Ancak Muâviye döneminin en önemli sorunlarından biri olan Hâricîlerin kendisine süikast tertipleyeceğinden hacip ve muhafız görevlendirdiği bilgisine ulaşınca bu kurumun devletin kuruluşundan beri olduğu bilgisine ulaşıyoruz.²⁰⁹ İşte Muâviye de istemeyerek de olsa bu tavırlardan ötürü kapısına bir hacip diktirmiştir. Hâcip, ortamın müsait olduğunda, kendisine işaret edildikten sonra ancak kabullere geçebilmiştir.²¹⁰ Zira kurumun varlığını şartların doğurduğunu görmekteyiz. Nitekim Emevîler hâciplerini resmen atamaktaydılar. Hâciplerin hatta çok sayıda âzatlđ kişilerden seçildiğini de görmekteyiz. Mervân b. Hakem'i hacibi Muhammed b. Ebû Süheyl adında bir âzatlđ idi. Abdülmelik b. Mervân'nın hâcipliğini Ebû'z Zu'ayzi'a Yusuf, Süleyman b. Abdülmelik'in hâcipliğini âzatlđ Sa'id, âzatlđ Ebû Yusuf, âzatlđ Ebû Ubeyd ve âzatlđ Muhammed b. Ebû Süheyl yaptı. Abdülmelik'in hâcibi ise Himyerili âzatlđsı Adıyy b. İyyâş idi. Ömer b. Abdülaziz'in hâcipliğini âzatlđları Hubeyb ve Servân, Yezîd b. Abdülmelik'in hâcipliğini ise âzatlđsı Halid yaptı. Emevîlerin sonlarına doğru önemli valilerinden kabul edilen Halid elKasrî'nin hâcipliğini, Leysîlerin âzatlđsı Harun b. Miyâs üstlendi. Hişâm b. Abdülmelik'in hâcipliğini âzatlđsı Gâlib b. Mes'ûd yerine getirdi. Son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in hâcipliğini Süklâb veya Miklâs adlı bir âzatlđsı yaptı.²¹¹ Zira şartların kurulmasına sebep olduğu böyle önemli bir kuruma âzatlđ kişilerin alınması ve onlara güven duyulması örnek bir davranıştır.

Abbâsîler'in ise bu kurum için Emevîler'den etkilendiğini görmekteyiz. Emevîler güvenlik nedeniyle halkla halife arasında iki hacip oluşturdu. Abbâsîlerde de bu durum benzer şekilde devam etti. Bu dönemde hacip vezirden aşağıdaydı; fakat sarayda en önemli iki görevden birisiydi. Halka halifenin görüşülebilme gereksinimini karşılayabilmek, diplomatları halifeye takdim etmek amacıyla Daru'l-hassa ve Daru'l-âmmeyi ihdas ettiler. Durumun gidişatına göre bu iki hacip aracılığıyla halk, halifeyle görüşürdü. Elbette halifelerin en mahrem sırlarına vâkıf olmaları onlara önemli bir

²⁰⁸ Aydın Taneri, "Hacib", *DİA*, c. XIV, s. 508-509.

²⁰⁹ Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s. 96; Salih, *a.g.e.*, s. 188; Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 102.

²¹⁰ Hâciplik uygulamasının gerekçeleri arasında Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. As'a yapılan suikastlar hep ileri sürülmüş ve hâciplik Emevîlerden sonra kurumsallaşmıştır. Bkz; Taneri, "Hacib", *DİA*, c. XIV, s. 508-509.

²¹¹ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 84.

nüfuz kazandırıyor. Zamanla üçüncü bir hacip daha eklendi. Bir süre sonra hacibin mertebesi yükselerek bütün önemli işlerde tasarruf edilince bugünkü müsteşar konumuna yükseldi.²¹²

Bu dönemde halifeler haciplerini köle ve mevâlî asıllılardan seçmişti. Bu görevi üstlenenlerin halifenin huzuruna acil bir durum olmadığı müddetçe çıkmadığı görülmüştür. Ebu'l Abbas'ın hacibi mevlası Ebû Gassan b. Heysem idi. Ebû Cafer Ca'fer el-Mansûr'un ise mevlası İsa b. Ravda ve Ebû Kasib Merzuk idi. Ancak değişen şartlar ve gelişen olaylar paraleliyle birlikte; Farslar, Türkler ve köleler haciplik makamına getirilmişti. Öyle ki zamanla devlet içinde önemli bir hacib konumuna getirilen köle ve mevâlîlerin kapıya gelenleri almamaları üzerine "Eyvah meğer bu devlet köle ve mevâlîlerin devleti imiş." yorumuna neden oldu. Araştırmalar sonucunda anlaşılıyor ki köleler de saray içinde önemli bir konuma geldikçe kendilerine yapılan muameleyi halka uygulamışlardır.²¹³

2.1.5. Posta (Berid) Görevi

Bilindiği üzere eski zamanlardan beri bilgi toplama ve haberleşme faaliyetleri birey ve toplumların önemini koruyarak üzerinde titizlikle durduğu bir görev olmuştur. Bu teşkilat merkez ve vilayet arasında haberleşmeyi sağlamanın yanında sarayın resmi işleriyle de ilgilenmekteydi. Lakin bunların en önemli vazifeleri devletin büyük memur olarak atadığı görevlilerin devlete ve hükümdara karşı niyetini raporlamaktır.²¹⁴ Posta (berid) görevi İslâm devletlerinde istihbarat teşkilâtına verilen addır. Askeri, mülki ve hususi üç kısma ayrılan postacılık tarihi seyri içinde; Kara Postası, Deniz Postası ve Hava Postası olarak ayrılmıştır.²¹⁵

İslami dönemde haberleşme faaliyetlerini ilk başlatan Hz. Peygamber'in, bu sistemi komşu hükümdarlara İslam'a davet için kullandığı bilgisine ulaşmaktayız. Bu istihbarat ağını ise çok hassas bir şekilde kullanmıştı. Dört halife döneminde de bu ehemmiyet devam etmiştir. Örneğin Hz. Ebû Bekir, hilafet tartışmaları ve yalancı peygamberler meselesinin yanı sıra Ridde olaylarında (dinden dönme) iç istihbarata

²¹² Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s. 96.

²¹³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 155; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s.196; Salih, *a.g.e.*, s.188; Özdemir, *a.g.e.*, s. 40-41.

²¹⁴ Taner Yıldırım, "Abbâsilerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XXVII, Sa. 1, Elazığ, 2017, s. 249,251.

²¹⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 398.

başvurmuş ve her yere casuslar göndermiştir. Hz. Ömer ise genişleyen coğrafyada iç ve dış istihbarata büyük önem vermiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde ise yaşanan iç karışıklıklardan dolayı iç istihbarata ihtimam gösterilmiştir. Nitekim dört halife dönemlerinde ülke içinde ve dışında genelde mektupla haberleştiklerini görüyoruz. Emevîler Dönemine gelindiğinde ise, Divan-ı Berîd adlı bir kurumun oluşturularak bunun aracılığı ile faaliyetlerin yapıldığını ve böylelikle istihbarat çalışmalarının belli bir düzene girdiği bilinmektedir. Öyle ki Emevîler bu divana o derece ehemmiyet vermişlerdir ki hazineden 4 milyon dirhem bütçe ayırmışlardır. Bununla birlikte Divanü'r-Resâil mensuplarından da faydalandıkları bilinmektedir. Birçok tarihçi Müslüman devletlerinde düzenli ve sistemli olarak ilk defa Muâviye tarafından kurulduğunu ve bu müesseseyi Bizanslılardan alındığı bilinmektedir.²¹⁶ Râşid halifeler devrinde berîd teşkilâtının görevi halifelerin emirlerini vali ve âmillere, onlardan gelen haberleri de halifelere ulaştırmaktan ibaretken Muâviye zamanında bu teşkilâta istihbarat görevi de verildi. Abdülmelik b. Mervân bu gelişmeyi devam ettirerek en mükemmel şekle ulaştırdı. Buna göre posta âmiri olan sâhib-i berîd edindiği bilgileri anında halifeye arz etmekle mükellef tutuldu. Ömer b. Abdülaziz ise Emevî devletine sürekli güçlükler çıkaran Arap kabilelerinin yaşadığı Horasan'da merkezi idarenin nüfuzunu ve kontrolünü temin için berid teşkilatını kuvvetlendirmiştir, anayollar üzerine menzilhaneler yaptırmıştır. Son Emevî Halifesi II. Mervân döneminde de posta hizmetleri çıkan karışıklıklar sebebiyle kesintiye uğradı.²¹⁷

Yukarda bahsettiğimiz vazifeleri yapmak için haberleşme alanında köleler kullanıldı. Bu dönemde kurumsallaşan teşkilat, haberleşmede bir takım düzenlemeler yaptı. Yazılan siyasi mektupların ve haberleşmelerin kontrolü için mühür divanı kuruldu. Kurulan divanların başında âzatlılar da görev yapmıştır. Süleyman b. Abdülmelik, mühür divanı görevini Âmir b. Lüheyoğulları'nın âzatlısı Cenâh ile Yemenli âzatlısı Nuaym b. Ebî Seleme'ye vermiştir. Yine âzatlılardan Nuaym, Ömer b. Abdülaziz'in, Mâtir, Yezîd b. Abdülmelik'in, er-Rabi' b. Şâbur, Hişâm b. Abdülmelik'in mühürdarı idi. Kaynaklarda adı verilmeyen bir âzatlının son Emevî

²¹⁶ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 249-250; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 400; Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 105; Ayrıca bkz;; Abdülhalik Bakır, "Emeviler ve Abbâsiler Devrinde İstihbarat" *Fırat Üniv. Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, s. 2, Elazığ, 2003, s. 77; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2012, s. 45.

²¹⁷ İbrahim Harekât, "Berid", *DİA*, İstanbul, 1996, c. V, s. 499; Aycan; Sarıçam, *a.g.e.*, s. 105.

halifesi Mervân b. Muhammed'in haberleşme işinin başında olduğu rivayet edilmiştir.²¹⁸

Abbâsîler'in çok geniş topraklarda hüküm sürmesi onları güvenlik önlemi almaya yönlendirmiştir. Devlet öncelikle iyi işleyen bir haberleşme teşkilatına ihtiyaç duydu. Çünkü bu teşkilat Bağdat'taki halifenin sarayı ile eyaletler arasındaki haberleşmeyi sağlayan bir kurumdu. Bu nedenle halife ve vali arasındaki iletişimi sağlayan bu görevlilerin güvenilir kişilerden olması gerekiyordu. Ayrıca bu kişiler gizlice valileri kontrol ederek kendi görev alanlarındaki gelişmeleri merkeze bildirerek istihbaratı da sağlıyorlardı.²¹⁹ Ayrıca bu görev halifeler veya valiler ile berid reisleri arasında parola ve bir tür işaret ile gizlice haberleştikleri bir kurumdu. Bu sayede gelen mektubun güvenilir olup olmadığı anlaşılıyordu.²²⁰

Yukarda değindiğimiz alanları dışında görevleri ise şöyleydi; bu teşkilatın en yetkili müdürü görevlileri izliyor. Düşman hakkında casusluk yapıyor, memurların ülke içerisindeki seyahatlerini sağlıyor ve postacılık görevlerini yerine getiriyordu. Posta görevlileri ayrıca vali ve halk arasındaki ilişkiyi, pazardaki fiyatların yükselişini ve pahalılığını kontrol edip; posta istasyonlarını idare ederek mektupların tasnifini yaparak vezir yahut halifeye sunardı. Bu nedenle devlet memurlarının sadakat ve bağlılığını artırmak için bol maaş vermekteydi.²²¹

Halifelerin posta teşkilatına önem vermesindeki gaye hem düşmanın ani saldırısına karşı önlem almak hem de en güvenilir yerleri tespit etmektir. Nitekim halifeler bu kuruma önem verdi ve gerektiğinde mevlasını bu kuruma atadı. Abbâsî

halifesi Ebû Cafer el- Ca'fer el-Mansûr 'un berid teşkilatına oldukça önem vermekteydi. Nitekim yönetim için devletin dört güvenilir ve donanımlı idareciye ihtiyacı vardı. Bunlar kadı, emniyet amiri, haraç reisi ve bu üç memurun durumunu haber veren berid nazırıdır. Ayrıca Halife Ca'fer el-Mansûr akşam namazının ardından sabah olaylarını, sabah namazının ardından da gündüz olaylarını dinlerdi. Bu görevde olanlar köle ve hadımlardan seçilmekteydi. Halife Ca'fer el-Mansûr 'un mevlasının birçok bölgede idarecilik yaptığı bilinmektedir. Halife Mehdi'nin mevlası ise önemli bölgelerde berid görevini sürdürmekteydi. Ayrıca bu mevla Hârûn er-Reşîd 'in

²¹⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 85.

²¹⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, Ankara, 1980, s. 65.

²²⁰ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 253.

²²¹ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Fuat Köprülü) Ankara, 2004, s. 277; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 255; Salih, *a.g.e.*, s. 201.

döneminde berid görevine getildi. Ayrıca Taberi'nin eserinden, hadım olan berid görevlilerinin Hârûn er-Reşîd döneminde olduğunu öğrenmekteyiz. Hasine el-Hâdim Taberistan'a gönderilirken, Recâ el-Hâdim ve Mesrur el-Hâdim berid teşkilatı için görevlendirildi.

Sonuç olarak söylenebilir ki Emevîlerin geliştirdikleri posta teşkilatı, Abbâsîler döneminde kurumsallaştırılarak sistematik hale getirildi. Bu görevi yapan kişilere ehemmiyet veren devlet vazifeli olarak âzatlı kölelerini bu kurumlarda çalıştırmıştır.²²² Nitekim halifelerin özellikle hassas oldukları bu kuruma kölelerini de tercih etmesi onlara olan güveni göstermektedir.

2.2. Adli Görevler

2.2.1. Kadılık

Arapça'da kaza (kada) kökünden ism-i fail olan kadı, fıkıh terimi olarak insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları şer'i hükümlere göre çözümlmek için yetkili makamca tayin edilen kişiyi ifade eder. Kadıların tayin, terfi ve azilleriyle yetkili kimseye "kadıkudat" veya "kadılcemaa", kadı tarafından yargılama yapmak üzere görevlendirilen kişiye de "halife, naib" yahut "vekil" adı verilir. Kısaca kadı hukuki uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevli hakimdir.²²³

İnsanlığın başlangıcından bu yana, devamedegelen anlaşmazlıkların çözülmesi ve ihtilafların ortadan kaldırılması için kurulan kadılık müessesesi, insanlık tarihi kadar eskidir. Böylece bu müessesenin ilk dönemden itibaren var olduğunu görmekteyiz. Bu kurum hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevlilerden oluşur. Müessesenin önemli olmasından dolayı kadılık görevine köle ve âzatlının getirilmesi uygun görülmeyle hür olması öngörüldü.²²⁴ Çünkü kadılık kutsal bir meslek sayılarak bu göreve getirilecek kimselerinde de donanımlı olması ve ayrıca Fakihlerin bu konuda ileri sürdüğü görüşler, toplumda mümkün olduğu ölçüde en vasıflı kimselerin bu görevi üstlenmesini temine yöneliktir. Ayrıca Kur'an'da emanetin ve sorumlulukların ehliyetli ve liyakatli kimselere tevdi edilip insanlar arasında adaletle

²²² Yıldırım, *a.g.m.*, s. 262.

²²³ Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 66.

²²⁴ Bkz; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 184; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 87.

hüküm verilmesi üzerinde ısrarla durulması da toplumun bu konudaki çerçevesini belirlemiştir.²²⁵

Emevî devrinde halifeler ve valiler adli işlerle bizzat kendileri ilgilenmelerinin yanı sıra hususi olarak bu işleri yürütmek için kadı ve hakim de tayin ediyorlardı. Devletin ilk halifesi Muâviye 'nin, başşehir Dımaşk'ta hukuken sahip olduğu yargı yetkisini tayin ettiği kadıya devretmesini ve yargı işleriyle hiç meşgul olmamasını taşrada valilerin yargı yetkilerini tayin ettikleri kadılara devretmeleri takip etti. Ayrıca Mısır'a Süleyman b. Itr'ı Hişam da Şam'a Yezid b. Ebi Malik'i tayin etmişti. Eyaletlerde ise kadınların tayin ve azli valilerin elinde ve yetkisinde idi. Bununla birlikte halifelerin valilere kadı tayini hususunda direktif verdikleri de olurdu. Tayin edilen bu kadınlar medenî ve cezaî davaların tamamına, halife ve valiler ise sadece mezâlim mahkemelerine intikal eden davalara bakmaktaydı. Emevîler devrinde kadılara ayrıca idari, malî ve eğitimle ilgili görevlerle yetim ve vakıf mallarını koruma görevleri de verildi.²²⁶

Kadılık görevine de mevâlî kesiminden atamalar yapıldı. Şureyh, Ömer b. el-Hattab'ın hilafetinden, Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin valiliğine kadar tam 75 sene bu görevi ifa etmişti. İbn Hallikan' a göre onun soyunda çok ihtilaf olduğunu belirtir. Ayrıca Haccac döneminde, Said b. Cübeyr'i kadılığa tayin etmişti. Lakin Araplar dışındakileri tayin etmesi üzerine çevresinden oldukça tepki aldı. Bu nedenle Ebu Bürde'yi kadı olarak atadı. Kufe kadılığında bulunan Amir eş-Şa'bi ve Basra kadılığında bulunan Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basri ikisi de mevâlîden idi. Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinde Mısır kadılığına tayin edilen Sebe'nin âzatlısı Abdullah b. Yezid b. Hizamir de mevâlîdendi. Ömer b. Abdülaziz Mısır'da fetvayı üç kişiye bıraktı. Bu üç kişiden ikisi mevâlîden, biri Arap idi. Mevâlîden Yezid b. Ebi Habib ve Abdullah b. Cafer, Arap'tan ise Cafer b. Rebia idi. Aslen Horasanlı ve doğumu Kalkaşen'de olan Leys b. Sad, zamanında Mısır ehlinin hadis ve fıkıh imamıydı. İbn Tagriberdi şöyle diyor: "Asrında Mısır diyarının büyüğü, reisi ve emiriydi. Orada kadı ve naib onun emri ve meşvereti altındaydı". Ayrıca halife Ömer b. Abdülaziz kadılarına da²²⁷ Ayrıca Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz, atadığı kadılara asabi tavırlar sergilememeleri yönünde telkinde bulunmaktaydı. Hükme varmadan önce dava konusunu iyi araştırmalarını

²²⁵ Fahrettin Atar , "Kadı", *DİA*, c. XXIV, s. 66.

²²⁶Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, c. XXIV, s. 67; Bkz; Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 113.

²²⁷ Hammaş, *a.g.e.*, s. 183.

istemekteydi. Çünkü dava ile ilgili iyi bir araştırma yapılmazsa adil bir hüküm verilmezdi. İşte halife bu hususlara oldukça ehemmiyet verdi. Nitekim halifenin ırk ayrımı yapmadığını bilen mevâlî, bu dönemde devleti zafiyete düşürecek bir isyan girişiminde bulunmadı.

Emevîler döneminde kadılar doğrudan halife veya bölge valileri tarafından atanmış ve azledilmiştir. Basra valisi Halid b. Abdullah b. Esîd, Basra kadısı olarak 72/691 yılında âzatlılardan Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi getirirse de çok geçmeden Haccâc tarafından azledilmiştir. Âzatlılardan Sa'îd b. Cübeyr Kûfe kadılığı yapmıştır. Sa'îd b. Cübeyr, Haccâc b. Yûsuf'a karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as tarafını tuttuğu gerekçesi ile de idam edilen bir kadı olmuştur. Sa'îd b. Cübeyr'in yerine Tay kabilesinin âzatlılarından Ebü'l-Bahterî Sa'îd b. Fîrûz et-Taî'nin (83/702) getirilmesi gündeme gelmişse de, Arapların mevâlîye itaat etmeyeceği öne sürülerek, ataması yapılmamıştır. Abdullah b. Zübeyir'in Basra kadılığını âzatlılardan Sa'îd b. Nimrân el-Hemedânî üstlenmiştir. Bu görevliler içinde çok sayıda köle ve mevâlînin olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle ceza infaz işi/cellâtlık gibi görevler genelde kölelere yaptırılmıştır.²²⁸

Abbâsîlerde adli teşkilat Emevîlerdeki gibi devam etse de nispetle önemli farklılıklar oldu. Öyle ki Abbâsîler'in ilk döneminde dört mezhebin ortaya çıkışı, içtihad yapmayı geri plana itti. Böylece kadı içtihadı göre değil, mezheplere göre hüküm veriyordu. Nitekim bu içtihat hükmünün ortaya çıkmasıyla Irak'taki bir kadı Ebû Halik'in mezhebine, Mısır'daki kadı İmam Şafii'nin mezhebine, Şam ve Kuzey Afrika'daki bir kadı ise İmam Malik'in mezhebine göre hüküm veriyordu.²²⁹ Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Abbâsîler hoşgörülü bir siyaset sürdürmüşlerdir. Abbâsî devletinde kadılar, Kadı'l-Kudat'a vekalet ederlerdi. Bunlar günümüzdeki adalet bakanı gibi çalışır ve devletin başşehirinde otururlardı. Bu makama ilk olarak Hârûn er-Reşîd zamanında İmam Ebû Yusuf layık görülmüştür. İhtiyaç doğrultusunda şehirlerdeki kadıların sayısı artırıldı. Bu kuruma başkadı\ kâdıkudat denilmektedir. İhdas ettiği görevleri ise; kadıların tayin, terfi ve azlidir. Abbâsîler in ikinci döneminden itibaren adliye teşkilatı bir taraftan gelişirken diğer yandan politika

²²⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 89.

²²⁹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 112.

ve siyasetten olumsuz yönde etkilendi. Halifeler, kadıları kendi istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlayınca bu kuruma atanma noktasında çekimser davrandılar.²³⁰

2.2.2. Kâtiplik Görevi

Bu kurum gelişen devletin şartları ekseninde ortaya çıkarak, devlet işlerinde vezire yardım etmek için oluşturulmuştur.²³¹ Devlet dairelerinde çeşitli işlerin yerine getirilmesiyle ve üst düzey devlet görevlileri halk ile ilişkilerini sağlıklı bir şekilde yürütmek, sırlarını saklamak, yazışmalarını yapmak için oluşturuldu.²³² Aynı zamanda halifenin de en büyük yardımcılarında birisidir. Hz. Peygamber'in gelen vahiyleri yazıya geçirmek, mektupları ve antlaşmaları kaleme almak için katipleri vardı ve Hulefâ-yi Râşid'in her birisinin katipleri mevcuttu. Ancak hilafet Emevîlere geçince bu görev tam olarak müesseseleştirildi. Nitekim devlet işlerinin fazlaşması sonucu katiplerin sayısı arttırıldı ve zamanla farklı divanlar kurularak zenginleşti. Emevîler devrinde farklı alanda birçok kâtip vardı. Bunlardan bazıları mektup, haraç, ordu, emniyet ve mahkeme kâtipliği idi yalnız bunlar içinde en önemli görev mektup kâtipliği idi. İdare bu dönemde katipleri kendi yerli halkından seçerdi. Önlem almak istemiş olacaklar ki devlet sırlarını teslim ettikleri kişilerin tamdık güvenilir kişiler olmasına önem vermişlerdi. Emevîler kabilecilik zihniyetinde oldukları için akrabalarını bu göreve getirme düşüncesindeydiler.²³³

Divan kâtipliğinin Emevîler dönemindeki mimarı halife Muâviye 'dir. Bu kurum Dîvânü'r-resâil adı altında müesseseleştirildi ve zamanla önemli bir meslek halini aldı. Seleflerin de bu görevi sürdürdükleri bilgisine ulaşmaktayız. Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'in ve Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un bu müesseye önem verdiği bilinmektedir.²³⁴ bu kurumda ihtisaslaşan ve kayda değer eserler kaleme alan kişilerin köleler/ âzatlılar olduğu anlaşılmaktadır. Örnek verecek olursak; son Emevî halifesi Mervân'ın kâtipliğini Abdulhamid el-Kâtib (132/750) adlı İranlı bir âzatlı yaptı. Abdülhamid'in

²³⁰ Eyüp Baş, *İslam Tarihi*, Ankara 2014, s. 495; Hasan İbrahim c. III, s. 42; Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s. 104.

²³¹ Salih, *a.g.e.*, s. 186.

²³² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Katip", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, s. 49.

²³³ Salih, *a.g.e.*, s. 186.

²³⁴ Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 102; Bkz Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Katip", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, s. 50; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 89.

kâtiplik sanatı üzerine bir risale vardı. Yine Yunus el-Kâtib adlı başka bir âzatlı yazdığı şarkı sözleri ile ünlendi.²³⁵

Abbâsîler devrinde bu alana yönelenlerin daha çok çocuk yaşlarda alınarak eğitildiği bilgisine ulaşıyoruz. Ayrıca devlet kademelerinde vazifeli olanlarda bu müessesede çalışmaya talip olmuştur. Böylece devlet dairelerinde bunlar çoğalınca onları yönetmek için yüksek tabakadan bir grup görevli tayin etmek zaruret haline geldi. Bu sebeptendir ki katiplerin kültürlü ve geniş bir bilgi sahibi olmasına özen gösterildi. İbn Haldun katiplerin vasıflarını şöyle anlatmaktadır. Bu makamda bulunanların âlicenâb, nüfuz sahibi, alim ve güzel konuşmasını bilen kişiler arasından seçilmesinin gerekli olduğunu ayrıca meclisteki görüşmelerde fikir beyan edeceğini dile getirerek bu kurumun önemine vurgu yapmıştır. Hatta bu kurum katibi, vezirliğe taşıyan bir basamaktır.²³⁶

Nitekim vezirin makamına denk geldiği için gerek zeka gerekse de kişiliği onları bu konuma layık eylerdi. Katipler iç ve dış yazışmaları kaleme aldığı gibi, halkın bildiri ve genelgeleri idari teşkilatla ilgili düzenlemeleri yayınlardı. Mali işlerle de ilgilenen katiplerin malların toplanmasında, harcanmasında ve kaybolmaması noktasında görevleri bulunmaktaydı.²³⁷

Halife Ca'fer el-Mansûr döneminde önemli bir konumda olan Abdullah b. Mukaffa, Fars kökenli bir katip idi. Bu bürokrat Halife Ca'fer el-Mansûr 'un Farsça eserlerini de tercüme etmekteydi. Ayrıca katiplerin çoğunluğu da Fârisî Mevâlîsinden seçilmekteydi. Bunun yanında köle olarak ele geçirilen yahut satın alınarak daha sonra hadım olanlarında bu kurumda çalıştığı bilgisine ulaşıyoruz.²³⁸

2.2.3. Divan ve Görevlileri

İslam devletlerinde resmi işlerin görüşülüp karara bağlandığı meclis ve buna bağlı devlet daireleridir. Hulefa-yi Raşidin, Emevîler ve Abbâsîlerde kullanıldı. İslam dünyasında, ilk defa Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için kurduğu divan teşkilâtıyla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan divan tabiri Emevîler ve bilhassa Abbâsîler zamanında, başta askeri ve mali sahalar olmak üzere çeşitli devlet

²³⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 90.

²³⁶ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s.193.

²³⁷ Salih, *a.g.e.*, s. 187.

²³⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 46.

hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.²³⁹ Ümeyyeoğulları hilafetinde divanların başkanlarının çoğunluğu mevâlîden idi.²⁴⁰

Divanlar yönetimin işlerliğini gösteren değişik ad ve fonksiyonlara sahip kurumlardı ve dönemin önemli divanları bulunmaktaydı. Bunlar; haraç, yazışma, gelirler, harcamalar, sadakalar, asker, kıyafet, posta ve damga divanıdır.²⁴¹ Halifenin mektup ve her türlü yazışmalarını yürüten Resâil Divanı (Mektuplar ve Yazışma Divanı) bu divanın başkanı, vilayetlere gönderilen ve valilerden gelen mektuplarla ilgilenirdi. Her vilayette de valiye ait özel mektuplar divanı vardı. Bu kurumun kâtipliğini Muâviye'nin âzatlılardan Ubeyd (veya Ubeydullah) b. Evs el-Gassânî yaptı. Divan sadece vergi ve mali işlerde değil askerlik hizmetlerinde de tutulurdu. Divânü'l-Cünd (Ordu Divanı) görevlileri içinde köle ve âzatlıları da görebiliriz. Divânü'l-Hatem (Damga veya Mühür Divanı) bu divan devlet divanlarının en büyüğü id. Muâviye bu divanı emir ve bildirimlerini istinsah ettirmek için kurmuştur. O bu işi katiplerine yaptırırdı. Muâviye'nin Harac Divanı sorumlusu ise; Sercûn, bu işin duayyenlerinden biri oldu. Muâviye âzatlısı Abdurrahman b. Derrâc'ı ve Ebü'z-Zü'ayzi'a'yı bu iş için görevlendirdi.²⁴²

Abdûlmelik'in âzatlısı Ebu Zuayzua Divânü'r-Resail'de, Haşin'in âzatlısı Süleyman b. Sa'd, Şam divanı Arapçaya çevrildikten sonra harac ve ordu divanlarında görevliydi. Yine Süleyman b. Sa'd, Velid b. Abdûlmelik ve Süleyman b. Abdûlmelik'in hilafetinde de harac ve ordu divanlarında görevli kaldı. Velid b. Abdûlmelik'in âzatlısı Cenah, Divânü 'r-Resail' de; Amir Lüey' in âzatlısı Amr b. Abdûlmelik' in âzatlısı Cenah, Divânü'r-Resail'de; Amir b. Lüey'in âzatlısı Amr b. el-Haris Divânü'l- Hatim'de görevliydi. Sonra Velid b. Abdûlmelik Divânü'l-Hatim'i âzatlısı Cenah'a verdi. Ümmü'l Hakem binti Ebi Süfyan'ın âzatlısı Leys b. Ebi Rukiyye, halife Süleyman b. Abdûlmelik'in Divânü'r- Resail'inde katib idi. Yemen ehlinin mevlası Nuaym b. Ebi Selame Divânü'l- Hatim'de, Amir b. Lüey oğullarının mevlası Abdullah b. Amr b. el-Haris ise Beytûlmâllar, köleler ve nafakalar divanlarında görevliydi. Leys b. Ebi Rukiyye, Ömer b. Abdülaziz döneminde de Divânü'r- Resail'de katib idi. Said b. Abdûlmelik'in âzatlısı Salim, Hişam b. Abdûlmelik'in hilafetinde Divânü'r-Resail'de

²³⁹ Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 377.

²⁴⁰ Hammaş, *a.g.e.*, s. 182.

²⁴¹ Salih, *a.g.e.*, s. 192.

²⁴² Hatalmış, *a.g.e.*, s. 92; Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 108.

katib idi. Beni Selul'ün âzatlısı Ubeydullah b. el-Habbab Divanü'l-Harac ve Divanü'l-Cünd'de görevliydi. Sonra bu kimseyi Mısır haracına tayin etti ve yerine Haris b. Kaab oğullarının âzatlısı er-Rebi' b. Şabur'u, küçük Divanü'l-Hatim'e de âzatlısı Ebu'z-Zübeyr'i getirdi. Mevâlîden Abdülhamid el-Katib, şöhrete ulaşan en meşhur katiblerdendi. Mervan b. Muhammed onu severdi ve katibler ve valiler arasında onun mevkiini yüksek tutardı." Kitabet sanatındaki tekliği, uzmanlığı ve ilmiyle dünyada ondan daha iyisini görmedim" derdi.²⁴³

Yezîd b. Velîd'in (en-Nâkıs) Hatem Divanı Sorumlusu âzatlılardan Abdullah b. Nu'aym üstlenirken, Mervân b. Muhammed'in haznedarlığını Huzeyl'in âzatlısı İmrân b. Salih ile Hatem Divânı sorumluluğunu başka bir âzatlısı yaparken, Resâil Divânı sorumlusu Osman b. Kays idi. Ömer b. Abdülaziz'in divan görevleri için çok sayıda âzatlı görevlendirildi. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân divanlarda, tirâz ve sikkelerde Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk halife oldu.²⁴⁴

Ayrıca bu görevlerin dışında köle ve âzatlılar; güven kazandıkları takdirde efendilerinin yerine vekaleten bakabildikleri gibi, irtibat, istihbarat ve elçilik vazifesi yaptıkları da görülmüştü ve çıkan birtakım ayaklanmaları da bastırmada kullanmışlardı.

Devletin kurucusu olan Halife Ebu'l Abbas kendinden önceki düzeni de baz alarak bu müesseseyi hem iyileştirme yoluna gitmiş hem de geliştirerek düzenlemiştir. Böylece divanlar çeşit ve sayı olarak çoğalmıştır. Nitekim burada İranlıların bilgisinden ve Emevîlerin teşkilatlarından istifade etmişlerdir. Halife Ca'fer el-Mansûr zamanında malî müsadere edenlerin çokluğundan ötürü Müsadere Divanı kurulmuştur. Bunlar müsadere edenlerin adlarını ve mallarını tespit amaçlı kurmuştur. Mehdi döneminde ise hesaplamalar ve küçük divanların malî uygulamalarını denetlemek için Denetleme Divanları kurulmuştur. Ubeydullah b. İmran el- Mezhuc'un mevlası Ebû Ubeydullah divana tayin edildi. Mu'tasım zamanında ise yabancılardan yardımcı tutma yönünde bir eğilim gösterdi ve Hizmetçi ve Köleler Divanı adı altında yeni bir divan kurdu. Amacı şahsına hizmetçi edinmektir.²⁴⁵

²⁴³ Hammaş, *a.g.e.*, s. 182.

²⁴⁴ Abdülaziz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, c. IX, s. 378.

²⁴⁵ Salih, *a.g.e.*, s. 193; Özdemir, *a.g.e.*, s. 47.

2.3. Askeri Görevler

2.3.1. Askeri Kölelerin Hizmete Alınması

Bilindiği gibi kurum yapısının sistemli olmadığı; ancak teşkilatlanma yolunda ilerlemeye çalışan Hz. Peygamber ve Hülafa-i Raşidin devirlerinde intizamlı bir askeri güç yoktu. Herhangi bir harp vuku bulduğunda imece usulü eli silah tutan herkes bilgisine göre piyade ve süvari olarak sefere katılırdı. Nitekim Emevîler devrinde bu durum değişti. Kurumların teşkilatlanması akabinde İslam dünyasının önderi olan Hülafa-i Raşidin dönemi içinde Hz. Ömer zamanını örnek almıştır. Hz. Ömer'in askeri teşkilat yapısını örnek alan Muâviye bu kurumu daha ileri bir safhaya taşıdı ve daimi olacak şekilde birlikler kurdu. Bunu yaparken savaş teçhizatına önem veren devletleri örnek aldı. Bizans ve İran askeri teşkilatını inceledi. Ayrıca daimi ve paralı askerlik sistemini oluşturdu. Askerlerine önem vererek onların mevâlî ve köle ücretlerini arttırdı ve düzenli bir şekilde maaşlarını ödedi.²⁴⁶ Nitekim devletin kuruluş dönemi içindeki durumu göz önünde bulunduracak olursak bu kadar kısa sürede kurumsallaşması devletin sistemli çalıştığının kanıtıdır.

Emevî ordusunun genel olarak kökenine baktığımızda ise nizam ve intizam içinde vazifeli askerler görevlerini yapmaktaydı. Emevî ordusu ilk etapta yalnız Araplardan oluşurken, daha sonra mevâlî yani Arap olmayan Müslümanlar, İran, Berberi ve Türk asıllı Müslümanlar da ordu içinde görev aldı. Lakin ordu içinde Arap asıllı olmayanların savaş ganimetinden aldığı pay aynı değildi.²⁴⁷ Bu durum etkili olacak ki askeri teşkilat içinde yer alan mevâlî, köle ve âzathıların zaman içinde Arap komutanların önüne geçmesi sınıf ayrımı yapan yöneticilerin dikkatini çekmiş ve rahatsız etmişti. Bu başarı vesilesi ile âzathlı sınıftan olan askerler de önemli görevlere atanmıştı. Nitekim bu başarıya rağmen, Arap yöneticileri ikram hususunda yine lütuf ve ihsanlarını Arap askerlerden yana kullanmışlardı. Devletin bu ikramına hak vermek gerekir ki İslam devletinin kurumsallaşmasını sağlayan Arap askerinin atıyyesini daha üstün tutmak evla görmüştür. Necdet Hammaş'ın işaret ettiği gibi Muâviye, Abdülmelik, Süleyman ve devamında gelen hükümdarların mevâlîyi de göz ardı etmediği, verdiği atıyyenin para birimi tam belli olarak bilinmese de onlara da ikramda bulunduğu bilinmektedir. Devletin sınırlarının genişlemesini de göz önünde

²⁴⁶ Mustafa Fayda, *Emeviler Döneminde İdari Müesseseler ve Kültürel Faaliyetler*, D.G.B.İ.T., İstanbul, 1992, c. II, s.317; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 466.

²⁴⁷ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 467; İsmail Yiğit "Emeviler", *DİA.*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 95.

bulunduracak olursak; valiliklerin mevâlî savaşıya ihtiyaç duyduğu bilgisine ulaşabiliriz. Nitekim Horasan valisi, Kuteybe b. Müslim el-Bahilli döneminde 30000'den fazla Arap, 7000 de mevâlî savaşıcı bulunmaktaydı. Hatta bunların başında Beni Şeyban'ın âzatlısı Hayyan en-Nabati vardı. Öyle ki devlet bu kadar mevâlî askere güven duymaktaydı. Elbette burada Horasan'da farklı ırkların çoğunlukta olması etkili olmaktadır. Ayrıca onların atıyye almadığı bilgisine de ulaşmaktayız. Lakin atıyye almadan savaşıan bir mevâlî olduğu durumlarda, bunun efendisine bağlı bulunan âzatlı olduğu bilgisine ulaşmaktayız. Bunu da Abbad b. Ziyad'ın 2000 kişi ile birlikte savaşıan mevâlîsi olduğu sözünden anlayabilmekteyiz. Bu yüzden mevâlî köle ve efendilere atıyye verilmemektedir. Ancak farklı davranışlar da olmuştu. Âzat edilen kölelere fey'den de hisse verilmesine karşı çıkanlar da oldukça çok oldu. Elbette bu durum devletin yıkılışıma zemin hazırlayan en önemli sebeplerden birini teşkil etmekteydi. Görülüyor ki ayrımcılık yapan devlet devamını sağlamak için kullandığı ve ikinci sınıf muamelesi gösterdiği bu ırkın bir eliyle topraklar kazanırken bir eliyle de kazandığını kaybetmesine sebep olmuştu. Araştırmalar sonucunda mevâlînin içinde yer almadığı bir kurum yoktur. Onlar her işe tarafsız bir şekilde yaklaşmışlardı. Bu durum da devletin gözünden kaçmadı. Zaman içinde Ümeyyeoğullarının idaresinin devamında her yönetici döneminde olmasa da mevâlî ya da Arap olup olmaması bakılmaksızın eşit konumdaydılar. Fakat bu durum süreklilik arz etmediğinden hiyerarşik durum devam etti.²⁴⁸ Şimdi Emevî halifeleri döneminde askeri hayatı ele almaya çalışacağız.

Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebi Süfyan devletin saltanat sistemine göre yönetilmesini sağladı. Ardından gelen halifelerde bu yolda ilerledi. Bunun için devlet kurumsallaşan yönetimleri inceledi. Devletin stratejisi sınırlarını genişletmekti. Bunun için öncelikle önünde örnek model olarak Hz. Ömer dönemini bâz aldı. Bu hususu en çok önemseyen Emevî liderleri; Muâviye b. Ebi Süfyan, Abdülmelik b. Mervan ve Hişam b. Abdülmelik'ti. Devlet genişletme politikasını sürdürdüğü için bir kanadı Kuzey Afrika'da bir kanadı ise; doğuda Atlas Okyanusu'na kadar uzanmaktadır. Ancak devletin fetihlerini sürdürmesi, oluşabilecek isyan ve ayaklanmalara karşı önlem alması için teşkilatlı ve disiplinli bir askeri güce ihtiyacı vardı. Bunun için ordunun en önemli kısmını oluşturan insan unsuruna değinmeye çalıştık. Ordunun elemanları ve hangi statüde görev yaptıkları bilgisini vermeye çalışacağız. Devlet bu pozisyonda farklı

²⁴⁸ Hammaş, *a.g.e.*, s. 179, 180, 183.

askerlik görevi oluşturdu. Nizami yani zorunlu askerlik ve gönüllü askerlik şeklinde ikiye ayrıldı. Ayrıca devlet kara ordusunu yerleştirirken merkezlere de dikkat etmeyeydi. Daha önce de kaydettiğimiz gibi Emevî devletinin asabiyete verdiği önem askeri teşkilatlarını da etkilemekteydi. Bu hususa özellikle Muâviye, çok önem vermeyeydi. Zira ordunun esas kısmını Araplar oluşturmakta ve tabiiyetle fethedilen bölgelerden elde edilen ganimetlerde bu insan unsuruyla paylaşılmaktaydı. Nitekim fetihlerle temas kurmalarına vesile olan diğer bir unsur da Türkler oldu. Bilindiği üzere Türklerin askeri yetenekleri o dönemin valisi Ubeydullah b. Ziyad'ında gözünden kaçmamış olacak ki, Türklerden 2000 kadar okçuyu kendi bünyesine katmaktadır. Zamanla topluma kazandırılan bu kişilerin mevâlî ismini aldığı ve İslami kuralları iyi öğrendikleri bilinmektedir. Hatta bu unsurun devletin son zamanlarında 10 bin ile 20 bin arasında söylenmektedir. Yine fetihler ile devletin kazandığı bir diğer grup da Berberilerdi. Onlar da askeri olarak devlete hizmet etmekteydiler. Ordunun doğuya yaptığı fetihleri neticesinde kazandığı ve devletin mevâlî olarak gördüğü Fars kökenli askerler ise zamanla ordu içinde çoğalmaya başladılar. Zira devlet asker ihtiyacını seferlerden kazanmaktaydı. Nitekim seferler esnasında elde edilen esirler gerek ücretli asker olarak hizmet verirken gerekse de yardımcı hizmetlerde istihdam ettirildi. Hatta yeri geldikçe devletin esirlere, ücretli askerlik pozisyonuna getireceklerini ve Divan'ül Cünd'e kaydedeceği sözünü vermekteydiler. Amaçları savaşlarda yararlılık göstermeleriydi.²⁴⁹

Devlet kendisine karşı oluşan fırkalar karşısında güçlü olması gerektiğinin farkındaydı. Bunun için oluşan Şia ve Hâricî gibi muhalif fırkalara karşı askeri bir gücünü oluştururken bunların maaşları noktasında cömert davrandı. Muâviye devletini kurarken sırtını kabilelere dayamaktaydı. Başa geçtiğinde sıkıntılar devam ettiği için halife askeriye verdiği önemden vazgeçmedi. Kendisine yakın olan Arap kabilelerine yüksek maaş verdi. Bu hususun diğer halifeler döneminde de devam ettiğini Arap asıllı olanların daha çok önemsendiği bilgisine ulaşmaktayız. Bütün bu durumlara rağmen asabiyet düşüncesi, devletin askeri unsurunun farklı ordulardan oluşmasına neden olmaktaydı. Belki bu durumda devlet adil bir şekilde her unsura eşit haklar verseydi durum daha farklı olabilirdi. Herşeye rağmen devlet kara ordusunda disiplin ve

²⁴⁹ Mustafa Zeki Terzi, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı", O.M.Ü.İ.F.D, c. IX, Sa. 9, Samsun, 1997, s. 41-70.

düzene önem verdi. Zira isyanların bastırılması ve fetih hareketlerini onlar yürütmekteydi.²⁵⁰

Kısaca Emevî devletinin kurumları incelendiğinde gerek siyasi ve askeri saha gerekse de idari otoritede hep Araplar yer almıştı. Emevî devleti Raşid halifelerin hemen ardından gelmesine rağmen statü konusunda Cahiliye dönemini örnek aldı. Bu hususta ikinci planda kalan kesim de, devlete karşı girişilen isyanları fırsat bildi. Bu isyanlar konusunda Durî'nin yorumu çarpıcıdır. Mevâlînin sayısı arttıkça hilafet ve devlete karşı oluşan hiziplere katılma oranı da artmaktaydı. Lakin bu hiziplerin liderliğini bizzat Arapların sürdürmesi ilginçtir. Nitekim mevâlî katılmasına rağmen kayda değer bir isyan çıkarmamışlardı. Birleşmelerindeki tek gaye ise düşmanlarının ortak olmasıydı. Örnek olarak da Berberilerin, Emevî valilerinden eşit muamele görmemeleri sonucu halifeliğin dahi herkesin sahip olacağı düşüncesinden hareketle mutlak eşitliği savunan Hâricî lere katılmalarını vermektedir. Durî, buradan hareketle Emevî idaresi tarafından özellikle Irak ve Horasan bölgesindeki mevâlînin ezildiği görüşünü benimsemediği gibi, vergi artırma siyasetinin de bulunmadığını belirtir.²⁵¹

Elhasıl Emevîlerin Arap ırkçılığı yapmaları ve mevâlîye efendinin köleye bakışı gibi bakmaları mevâlînin ruhundaki ırkçılık duygusunu tahrik etti. Bunun üzerine Emevî yönetimine karşı ayaklanıp onlara karşı isyan etmiş olan Hâricî lere katıldılar. Ve devleti yıkmak için fırsatlar kollamaya başladılar. Bu sebeple önce Muhtarü's-Sakafî'ye, sonra da Hâricî lere katıldılar. Aynı zamanda Abdurrahman b. Eş'-as isyanına, Yezid b. Mühelleb fitnesine ve Emevîleri yıkmayı hedef alan diğer ayaklanmalara iştirak ettiler. Bunlara ilaveten İslam'ın yok etmeye çalıştığı kabile asabiyetinin alevlenmesi sebebiyle, Arap unsuru da kendi arasında birlik ve beraberlik içinde değildi. Asabiyyet (kabilecilik) ruhunun hassaten Horasan'da gittikçe kabarması, Arap yönetiminden hoşnut olmayan mevâlîler vasıtasıyla Abbâsî davetinin başarıya ulaşmasına yardım eden amillerden olmuştu.²⁵²

Bernard Lewis, İslam dünyasında Emevîlerin yerine Abbâsîler'in geçişini çarpıcı bir şekilde aktarmaktadır. Bu durumu hanedan değişikliğinden ziyade Batı tarihinde olan Fransız ve Rus ihtilali gibi kesin bir dönüm noktası olan ihtilale

²⁵⁰ Terzi, *a.g.m.* s. 70-85.

²⁵¹ Delice, *a.g.m.*, s. 11

²⁵² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. II, s. 250.

benzetmektedir. Zira bu ihtilal ise aynı menfaatle olan kişilerin ittifakıdır.²⁵³ Kuşkusuz bu ihtilale mimarlık yapan Ebû Müslim el-Horasanî'dir. Ebû Müslim, İsa b. Makıl'ın kölesi olarak 400 dirheme Abbasoğulları tarafından satın alındı.²⁵⁴ Bu ihtilal Emevîleri yıkılışa sürüklerken Abbâsîleri de kuruluşa götürmüştür. Öyle ki Rasûlullah, Raşid halifeler ve Emevîler döneminde orduda sadece Arap unsuru varken, Abbâsîler döneminde bu durum değişerek devletin kuruluşunca İranlıların desteği büyük olmuştur. Nitekim bu durum orduda Fars unsurun azımsanmayacak derecede ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.²⁵⁵ Bu hususu tarihçiler Arap- İran mücadelesine benzetmektedir. Yani iktidardan uzaklaştırılan Arap hanedanı yerine İslam perdesi altında Pers İmparatorluğu geçmişti. Arap müellifi Cahız da "Abbasoğulları İmparatorluğu İranlı ve Horasanlı, Mervanoğulları'nki ise Emevî ve Arap idi." demektedir. Ancak araştırmalarda görülüyor ki ihtilalin tek destekçisi olan mevâlî yalnız İranlı değildi. Burada farklı olarak Iraklı, Suriyeli, Mısırlı ve kabile aristokrasisi dışında kalan Araplarda vardı.²⁵⁶ Bu kısımda Türklerin Abbâsî ordusunda almış olduğu görevlere de değinmeden geçemeyeceğiz. Türklerin Abbâsî ordusunda görev yaptığı doğru olmakla birlikte, burada görev yapan kişilerin bilgisine Zekeriya Kitapçı ve Hakkı Dursun Yıldız'ın eserlerinden edinebilmekteyiz. Eserlerinde Türklerin ailelerinin rızası doğrultusunda satın alınarak meslek edindikleri bilgisine ulaşmaktayız. Her ne kadar köle statüsüyle alınsalar da Türklerin fiziki özellikleri, sadakatleri, bu işe olan kabiliyet ve yetenekleri ordu içindeki statülerini belirlemiştir. Nitekim bunlar zamanla birer profesyonel asker olarak ordu içinde görevlerini sürdürmüşlerdir.²⁵⁷

Devletin kurucusu olan Ebu'l Abbas es- Seffah döneminde 4000 kadar zenci kölenin var olduğu ve bunların askeri ve siyasi işlerle meşgul olduğu bilinmektedir. Lakin bunların yükselebilmesi için hadım olması gerekmektedir. Bu dönem isyanların bastırılmasıyla geçtiği için bu konuyla ilgili fazla bir bilgi edinemedik.

Türklerin bu ordudaki başlangıcı özellikle halife Ebu Ca'fer el-Mansûr döneminde başlamıştır. Türkler küçük yaşlardan itibaren bu topraklarda Yakın Doğu'dan getirilerek askeri ve siyasi amaçlar için yetiştirildi. Bunlar düzenli bir ordu statüsüne sahip, ordu ve merkezi hükümetin güvenliğinden sorumlu olan profesyonel

²⁵³ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 111.

²⁵⁴ İbnül Esir, *a.g.e.*, c. V, s. 257-258.

²⁵⁵ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. VI, s. 213.

²⁵⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, s.112.

²⁵⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s.72.

maaşlı askerlerdi. Bu sebeple onları hizmetçi kölelerden ayırmak için memlûk adı verilmiştir. Nitekim devlet de onları iki nesil boyunca ordusunda başarı ve sadakatleri doğrultusunda en önemli konumlara getirildiler. Bu dönemde Fergana'nın ele geçirilmesi Türkistan'a olan ilgiyi artırmıştır. Muhafız olan Hammad et-Türkî Ca'fer el-Mansûr'un mevlasıydı. Bu durum oğlu Mehdi döneminde de devam etti. Mübarek et-Türkî ve ünlü Türk komutanlarından İnak et-Türkî hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu hizmet silsilesi halife Hadi döneminde kesintiye uğramıştır. Bu duruma hem halifenin kişiliği hem de Mübarek et-Türkî'nin göstermiş olduğu tavrı etkili olmuştur.²⁵⁸

Devlete altın çağını yaşatan Halife Hârûn er-Reşîd döneminde Türkler ordu ve sarayda önemli konumlara getirildi. Bunlar bizzat halifeyi koruyan sadakatli saray muhafızlarıydı. Bu durum Türklerin itibar ve gücünü arttırmıştır ki el-Abbâsî yye adında yeni bir birlik kurulmuştur. Bu birliğe sadakatli olunanlar katılabiliyordu. Köle olarak alınan kişilerin hür bir mevâlî olması hükümdarın ayrı bir mükâfatı olmuştur.²⁵⁹

Halife Hârûn er-Reşîd'in oğulları Emin ve Me'mun arasında çıkan iç savaş sırasında Me'mun birbirlerine karşı olan eski ve yeni nesil Horasanlıların mücadelesinden de istifade ederek destek topladı ve kardeşi Emin'i yendi. Bu sadakat ve başarı doğrultusunda Me'mun döneminde "Yeni Horasanlılar" olarak atfettiği teşkilata Türkleri de aldı. Bu süreç Mu'tasım zamanında da devam etti ve Arap asıllı askerlerin sayısı azalarak Horasanlılar ordu içinde ön plana çıkmaya başladı. Türklerin bu dönemde ön plana çıkmasında Mu'tasım'ın annesinin Türk olması da elbette etkili olmuştur. Devletin kökeni Araplardan oluşmasına rağmen Fars ve Türk kökenlilere önem verilmesi Arapları mücadeleye sürüklese de Arap savaşçılar nadiren ve belli yerlerde ön plana çıkabilmişlerdir. Halifeyi ise bu duruma daha önceki halifeler döneminde yaşanan komplo ve tuzaklar sürüklemiştir. Bu sebeple ordunun unsurunu Türklerden oluşturdu ve muhafız birliğini onlardan kurdu. Zamanla Arap ve Farsların isimlerini maaş defterinden sildi. Bu durum Türk nüfuzu öyle arttı ki sayıları 70.000'e kadar yükseldi. Mesela; savaş ve ticaret amacıyla köle olarak alınan Türk çocuklarının Müslümanlaştırılıp köle askerler olarak savaş eğitimine tabi tutularak köle olmaktan âzat edilirdi. Böylece halifenin ve ordusunun içinde yetenekleri ölçüsünde statü kazandılar. Öyle ki halife Mu'tasım'ın Türkler için kurulan Sâmerâ'yı askeri bir

²⁵⁸ V.J.Parry, *İslam Tarihi Kültür Ve Medeniyeti*, (çev. Yusuf Yazar) İstanbul 1997, c. IV s. 401; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 220; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 180; Özdemir, *a.g.e.*, s. 57-65.

²⁵⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 68.

merkez edinmesiyle buranın önemi daha da arttı. Bu dönemde isyan edenlere karşı kabiliyet sahibi olan ünlü Türk komutanı Afşin, üstün bir başarıyla Bâbek el-Hürremî isyanını bastırmıştır. Halife Vasık zamanında ise ordudaki bütün komuta heyeti Türkler'in elinde olduğu gibi idare de söz sahibi oldukları açıkça belliydi. Abbâsîler

in gerileme döneminde ise; köle olarak askere alımın arttığı görülürken savaş eğitimi alanların zaman içinde serbest bırakılarak profesyonel asker olarak görevlendirilmiştir. Zamanla Türkler bu vesile ile İslam topraklarında ün sahibi oldu. Nitekim bu mücadele Türk Arap ve Fars çekişmesine dönüştü. Üstüne birde kabile mücadeleleri eklenince çekişme daha da alevlendi.²⁶⁰

Halife Mütevekkil zamanında ise durum başka bir hal almıştı. Türklerin nüfuzu ve bu güç doğrultusundaki baskılarından rahatsızlık duyacak ki daha önceki halifelerin yaptığı gibi tam aksi yönde hareket ederek Araplardan faydalanmak ve nüfuzunu onlara devretme niyetindeydi. Zira halifenin önlem almak istemesi onun haklılığını ortaya çıkardı ve zamanla Türkler halifelere karşı siyasi mücadeleler içinde yer aldı. Halife de bu tutuma karşı onları askeri yetkilerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya başladı. Fakat Türklerin baskısının artması üzerine halife Sâmerra'yı terkecek duruma gelmiştir.

Nitekim daha önceki dönemlerde de tekerrür ettiği gibi baba oğul mücadelesine destek veren Türkler bu kez de oğlu Muntasır'a destek vermişlerdi. Fakat halife olarak başa geçtikten sonra ise Muntasır'ın tavrı Türklere karşı değişti. Onları halifenin katilleri olarak görüyordu. Bundan sonra Müstain Bi'llah başa geçene kadar birçok komplolar oldu ve bu duruma Türkler sebebiyet vermekteydi. Lakin bu sürede Türk komutanlardan biri bertaraf edilse de görevini hemen bir başka Türk komutan devralmaktaydı. Böylece aynı baskı devam etmekteydi.²⁶¹

Akabinde olaylar bu şekilde devam etti. Zamanla Türkler halifenin seçimine ve azline karar verecek konuma yükseldi. Bu durum üzerine Abbâsî halife ve komutanları düşmanlarından yardım alarak Türk komutanlardan kurtulmaya çalıştılar.²⁶² Nitekim bu da gösteriyor ki Abbâsîlere göre artık ırkî olarak ayrılık yoktur. Kanaatimize göre bu duruma elbette ki insani bir bakış değil menfaatler sebep olmuştur. Şöyle ki Emevî

²⁶⁰ Parry, *a.g.e.*, c. IV, s. 402-405; Hasan İbrahim, c. III, s. 226; Ahmet Çelebi, "Abbâsîler Devri" *D.G.B.İ.T.*, İstanbul, 1992, c.III, s. 230; Özdemir, *a.g.e.*, s. 85.

²⁶¹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 335-365; Ahmet Çelebi, "Abbâsîler Devri" *D.G.B.İ.T.*, İstanbul, 1992, c. III, s. 232-234.

²⁶² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 214.

ihtilali Abbâsîlerde asker kölelerin kullanımını artırmıştır. Üstelik savaşlarda kullanmak için Abbâsîlerin köleler toplandığı kaynaklarda yer edinmiştir. Ayrıca Araplar kendi güvenlikleri için de köleler temin etmiştir. Askeri amaçlar için satın alınan bu köleler Türk, Fars Berberi ve Habeşlilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bu sistem babadan oğula geçmekteydi.²⁶³

Abbâsî ordusu silah ve teçhizatına göre sınıflara ayrılıyordu. Öyle ki ordunun esasını, maaşlı ve türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan nizami ve daimi statüdeki ücretli askerler (murtazika) oluşturuyordu. Bunların yanında gönüllü askerler (mutatavvia) de vardı. Bu ikinciler kendi istekleriyle orduya katılırlar, zekat ve ganimetten hisse alırdı. Gönüllüler arasında bedeviler olduğu gibi köy, kasaba ve şehir halkı da vardı. Abbâsî ordusu beş gruptan oluşuyordu: 1. Başşehirdeki koruma birliği: Haresü'l Halife 2. Büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler 3. Vilayetlerde bulunan birlikler 4. Sınır garnizolarındaki birlikler 5. Yardımcı kuvvetler. Elhasıl devletin kuruluşunda İranlıların yardımı olunca ordunun nüfuzunu İran unsuru oluşturdu.²⁶⁴ Askeri amaçlı alınan bu kölelerin her biri elbetteki muharip (savaşçı) değildi. Bunlar ordu içinde yardımcı asker olarak görev yapıyorlardı. Ancak Türkler savaşçılık özellikleri ile bu durumdan sıyrılarak muharip olabilmişlerdir. Bu köleler beş veya sekiz yıl eğitim alarak yeteneklerini geliştiriyor ve halifeye bağlılıklarını arttırıyorlardı. Sonuçta kazandıkları kimlik ve halifenin onları maddi olarak onurlandırması ile devletin askeri ve resmi işleriyle uğraştılar.²⁶⁵

2.3.2. Abbâsîler Döneminde Çıkan Zenc İsyanı

Zenc isyanına giriş yapmadan önce, onları bu duruma sürükleyen sebepleri anlatmanın daha uygun olacağını düşündük. Emevîler döneminde başlatılan çalışmalar Fırat ve Dicle arasında kalan bölgenin göç ve sel suları yüzünden bataklık olan kısmı ıkta alanı için kurutuldu. Bu alanın genişliği hasebiyle birçok çiftçi aile burada çalışmaya başladı. Bu durum Abbâsîler döneminde de devam etti. Doğu Afrika kökenli siyahi köleler ithal edilerek ihtiyaç karşılandı. Lakin bunlar çok zor koşullarda çalıştırıldı. Karşımıza çıkacak olan Zenc teriminin ise; Afrika'nın Zanj (Zenc) bölgesinden getirilen alana göndermesiyle alakalıdır. Nitekim köle ihtiyacı Afrikalı

²⁶³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 54.

²⁶⁴ Sarıçam, Erşahin, *a.g.e.*, s.107; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 94.

²⁶⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s.56.

yerli köle avcıları tarafından yakalanan ve Doğu Afrika kabileleri arasındaki çarpışmalarda esir alınan zenci köleler Arap köle tacirlerine satılıyordu. Bu ticaret deniz ve kara yoluyla temin ediliyordu. Abbâsîler Zenclerden oluşan bu köleleri Mısır, Hicaz ve Irak gibi eyaletlere gönderdi. Öyle ki Basra, Bağdat ve Küfe gibi alanlarda da bütün bir yıl emek gerektiren bitkilerin sıcak, rutubetli ve bataklık alanda yetiştirilmesi kölelerin durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu hal zamanla günde ortalama 6-7 kişinin ölümüne varacak kadar vahim bir boyuta ulaşmıştır. Buna rağmen isyanın liderliğini zenci bir köle yerine kendisini Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed adında biri üstlenmişti. Böyle bir iddiada bulunmasının sebebi ise sorunlarını ancak Peygamber soyundan geldiğini iddia ederek çözebileceğini düşünmesiydi. İki grubu yakınlaştıran hadise ise anlaşılacağı üzere Ali b. Muhammed'in iktidarı ele geçirme isteği, Zencilerin ise özgürlüğüne kavuşması yönünde birleşti. Bu olay, Abbâsîler zamanında 869-883 yılları arasında ortaya çıktı. Merkez olarak da Abbâsîler'in gözetiminden uzak olan Bahreyn bölgesini seçmiştir. Ali b. Muhammed, isyanın ilk gününde kalabalık bir köle grubu topladı ve onlara bu isyanın gerekçelerini anlatarak vaatlerde bulundu. Zencilerin bu isyanı Basra Körfezi şehirlerine kadar yayıldı. İsyân zaman içinde katliam boyutuna ulaştı. İsyânın gelişme safhasında ise, ordu oluşturularak asker kiralandı. İsyân bu süreçte en çok Basra şehrinde vuku buldu. Basra halkının oldukça zenci köleye sahip olması isyanın en şiddetlisinin burada olmasına sebebiyet vermişti. Muhtâre adıyla bir şehir kuran zenciler devleti on beş yıl uğraştırdı. Abbâsîler'in bu sürede Saffari ve Tolunoğulları ile meşgul olması devletin on üç yılına neden olmuştu. Bu süre zarfında Zencilerde fırsat bilerek kendi adlarına para bastırды, hutbe okuttu ve bayrak kullandı. Elbette bu durum onların bağımsızlık girişiminde bulduklarını göstermektedir. Lakin isyanı Tolunoğulları'nın askeri ve mali desteği ile bastırması devleti zafiyete düşürdü. Abbâsî devleti isyanı bastırды. Birçok zenci öldü ve kalanlar ise tekrar köle pozisyonuna getirildi. Bu isyanın lideri Ali b. Muhammed ise yakalandı ve öldürüldü. İslam kaynaklarındaki rivayetlere göre 300.000 ile 500.000 arasında zencinin katıldığı bu isyan İslam tarihindeki en kanlı ve yıkıcı isyanlardan biridir. En kötüsü de devletin hazinesi nerdeyse boşalma durumuna düştü. Akabinde bu isyan hem ticareti hem de tarımı engelledi. Sonrasında zenciler bölgeden çekilince yerine Afrika kökenli Karmatîler geçti. Bu konu hakkında

eser telif eden birçok yazar vardır. Cahız, İbnü'l-Cevzî, Abdülbâkı el- Buhârî ve Süyûtî'nin eserleri dikkate değerdir.²⁶⁶

Abbâsî devletinin durumu bu olaydan sonra daha da kötü bir hâl aldı. Ülke de göç verince işçi açığı ortaya çıktı. Üretim durma noktasına geldi ve sorunlar da peş peşe gelmeye başladı. Bölge canlılığını büyük oranda kaybetti ve tekrar kazanması yıllar sürdü. Nitekim bu olay devleti yıkılışın eşiğine getirmişti. Akabinde devlet tekrar toparlanma sürecinde iken, çiftliklerde bir süre zenci kölelerin çalıştırılmadığı bilgisine ulaşmaktayız.

2.4. Muhalefetin Oluşumunda ve Emevîlerin Yıkılmasında Köle ve Mevâfînin Rolü

Emevîler devleti, Hulefâ-i Raşidin döneminin ardından Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Şam (Dımaşk) merkezli olarak kurulmuş ilk Arap hanedan devletidir.²⁶⁷ Emevîler kurulduktan sonra birçok yeniliğe imza attı. Kurumsallaşma yolunda ilerlerken her ne kadar farklı medeniyetlerin olmaması olumlu gibi görünse de her halifenin başa geçerken destek veren farklı kabilelerinin olması devleti sarsan en önemli tehlike olmuştur. Bu sebep yani birçok Arap kabilesinden teşekkül olmaları onları aşırı taassup hareketi olan milliyetçiliğe yöneltmiştir ve devlet politikasını bu çerçevede oluşturmuştur. Zamanla da Emevîler Hulefâ-i Raşidin döneminden sonra sınırlarını Endülüs'ten Orta Asya'ya kadar genişletti. Sınırlar genişledikçe insan kitlesi arttı. Emevîler de zamanla kendini Arap olmayan Müslümandan farklı bir konumda gördüğü için toplum içinde yeni bir sınıf oluştu ve Emevîler kendilerini bu sınıftan ayrı bir yere koydu. Milli hareketlerinin devleti yıkılışa sürükleyen en önemli nedenlerden biri olduğunun farkında olmadan bu politikalarına devam ettiler. Başa geçince hemen her kurumda milliyetçilik hareketini sürdürdüler. Ancak araştırmalara baktığımızda mevâlî kavramının Dört halife döneminde oluştuğunu, Emevîler döneminde ise hayatın her safhasında yer aldığını görmekteyiz. Lakin bunlara Arap olmayan Müslüman gözüyle baktıkları için; mevâlî de gayrimüslime verilen haklar oranında yararlanmıştı. Böylece her ne kadar ikinci planda olsalar da mevâlîden siyasi, askeri, sosyal ve ilmi alanlardan

²⁶⁶ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke*, Konya, 2005, s. 207; Mustafa Terzi, "Zenc" *DİA*, İstanbul, 2013, c. XXXIV, s. 249-251; Ayrıca bkz.; Nahide Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 205; <http://inciraltitarih.com/Abbâsiler-dönemi-zenci-kölelerin-isyani>;

²⁶⁷ Apak, *a.g.e.*, s. 263.

yararlanılmıştır. Nitekim söylediğimiz gibi istisnalar dışında mevâliden sadece faydalanılmıştır. Emevîler askeri ve siyasi konularda alanı başka bir ırka kaptırmak istemediklerinden ilim ve sanat konusunda ikinci planda kalarak bu sahada da mevâlînin önemli bir yer edindiği bilgisine ulaşmaktayız.²⁶⁸ Buna artık önemli mevkilere de gelebilen mevâlîlerde dahil olmuşlardı. Ayrıca mevâlî, ilim, kültür ve sanat alanında oldukça ilerleme kaydetmiş ve yeni kurulan şehirlerde mevâlînin de payı olmuştur. Bu durum ilerde tam tersine dönüşecektir. Çünkü önemli kabilelerin içinde söz sahibi olan mevâlîyi, Emevîler çekemeyecek ve siyasetini de buna göre şekillendirecektir. Nitekim Emevîlerin, mevâlîye karşı tutumu onları Emevî muhaliflerinin safına itmiştir. Yeri geldikçe Mu'tezi, Şîî ve Hâricî muhalifleriyle birlikte hareket etmişlerdir. Bunlar içinde en fazla mevâlî, Şîî kitlesi içinde yer almıştır. Zira mevâlî denilen toplulukların başında Farslar gelmektedir.²⁶⁹ Şimdi deindiğimiz bu kitleleri ele alıp, konuya daha açıklık getirmeye çalışacağız.

Devletin kurucusu ve birçok kurumun oluşmasını sağlayan Muâviye 'nin mevâlîye olan tutumunu incelediğimizde ise tarihte Arap'ın dört dâhisinden biri olduğu ve devlet işlerini siyasi zekasıyla yürütmesi göz önüne alındığında bu dönemde sürdürdüğü başarılı siyaseti sayesinde mevâlî isyanlarının haleflerine göre yoğun olmasını önlemiştir.²⁷⁰ O ayrıca hilafetin ve idarenin yalnız din yoluyla elde edilemeyeceğini, onu ele geçirmek için kuvvete para sarfetmeye ve insanların kalplerinin elde edilmesine gerek olduğunu belirterek Kureys'i de hilafete en yakın kesim olarak görmüştür.²⁷¹ Nitekim Emevî devletinin kuruluş yılları araştırıldığında mevâlînin kayda değer etkin bir rolünün olmadığı görülmüştür. Ancak bu demek değildir ki isyan çıkarmamışlardır. Muâviye daha önce deindiğimiz gibi aşırı taassubun siyasi zekasıyla anlayacak olacak ki bu durumun sorun arz edeceğinin farkındaydı. Halifenin isabetli düşündüğünü, Hâris b. Ka'boğulları'nın âzatlî kölesi Ebû Meryem'in isyanında görebiliriz. Nitekim Mugîre b. Şu'be'nin Basra valiliği sırasında Haris Ebû Meryem, mevâlîden bir grup ile isyana kalkıştı. Bu olayda mevâlînin, Müslüman Araplarla eşit olduklarını açıkça vurguladıkları görülür. Vali, Büceyle kabilesinden birinin komutasında isyancıların üzerine askeri birlik göndererek isyan,

²⁶⁸ Yiğit, *a.g.m.*, c. XI, s. 87-104.

²⁶⁹ Bkz; Adem Apak, *Emeviler*, s. 89; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s.189.

²⁷⁰ Aycan, Sarıçam, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷¹ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan*, Ankara, 2007, s. 57.

büyümeden acımasızca ve kanlı bir şekilde bastırıldı. İsyana kalkışanların tamamı kılıçtan geçirildi. Bu olay mevâlînin çıkardığı ilk isyan hareketi oldu.²⁷²

Yezid b. Muâviye döneminde ise; birçok sorun yaşandı. Bu dönemde sorunların silsile gibi büyümesine sebep olan halifelik sorunudur. Öyle ki Hz. Hüseyin ve Yezid b. Muâviye döneminde yaşanan sorun gittikçe derinleşmeye başladı. Bu olaya dış faktörlerin dahil olması üzerine sorun genişledi. Öyle ki Hz. Hüseyin'in amcaoğlu Müslim b. Akîl, Kûfe'de kendi adına biat alarak ayaklandı. Tabî olarak en büyük destekçisi, taraftarı mevâlî idi. Hatta sayıları 18.000'i aşmıştı. Bu gücüne güvenecek olacak ki Müslim olaylar için Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etti. Yezid ise bu duruma sessiz kalmadı ve Kûfe valisi Nu'mân b. Beşîr'in bu konuda yetersiz kaldığını düşünerek yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı atadı. Ubeydullah, çok sert önlemler aldı. Olayı yakından takip etmesi için âzatlî kölesi Ma'kil'i görevlendirdi. Çıkan isyanlar için bir ordu gönderdi. Sonunda Yezid b. Muâviye amacına ulaştı ve Müslim b. Akîl, bir köle tarafından idam edildi. Olaylar bundan sonra soluksuz devam etti. Yaşanan Kerbelâ olayı İslam tarihinin karışık dönemlerini oluşturmaktaydı. Toplumda derin yaralara sebebiyet veren Kerbelâ hadisesinden²⁷³ sonra halife ve devlete karşı tabiri caizse bir gücenme oldu. Nitekim toplum birçok kesim tarafından halife kabul edilen Hz. Hüseyin'in öldürülmesi ardında birçok isyanı da getirmekteydi. Bu vakıadan sonra halkın güven duygusu sarsıldı. Toplumu hiyerarşik olarak sınıflara ayıran Emevîlerin bu durumu da eklenince mevâlî, ve köle sınıfı fırsat kolladı. Mevâlîyi oluşturan Farmlar ve Hâricî ler de dahil olmak üzere birçok ayaklanma içinde yer aldı. Lakin bu isyanlar kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu dönemde mevâlî daha çok çıkan isyanlara destek vermekteydi.²⁷⁴ Neticede Emevîler bu olaydan sonra halkın desteğini kaybetti ve devlet yıkılana kadar yönetime karşı bir kitlesel bir güç oluştu. Bundan sonra yeni ideolojik olaylar zuhur etti. Şia taraftarları bundan sonra yönünü sadece Hz. Ali soyundan gelenlere yöneltti. Bundan sonra Kerbelâ hadisesi toplumda daha tazeliğini sürdürürken birde Harre savaşı, Tevvâbûn Hareketi ve Muhtar b. Ebû Ubeyd es- Sekafi isyanı

²⁷² Aycan, *a.g.e.*, s. 158; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 139.

²⁷³ Ubeydullah b. Ziyad'ın Hz. Hüseyin'in naaşına kötü muamelesi karşısında Zeyd b. Erkam şu sözleri: "Siz bugünden itibaren kölesiniz! Ey Araplar! Fatıma'nın oğlunu öldürdünüz. Mercane'nin oğlunu kendinize emir yaptınız. O, sizin en hayırlılarınızı öldürüyor, kötülerinizi de köle yapıyor. Zillete razı olanlar mahvolsun"²⁷³ diyerek onların kendi halkına olan tavır ve tutumunu anlatmıştır. İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi ilişkiler (İslam öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, Ankara, 2011, s.326.

²⁷⁴ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 140-141; Apak, *a.g.e.*, s. 99.

yaşandı. Bu olaylar sırasında öldürülen mevâlî sayısının oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Ayrıca bu esnada Ensar ve Kureyşten pek çok kişi katledildi. Böylece bu olaylar neticesinde Emevî hanedanına karşı halkın nefretinin daha da artmasına sebep oldu.²⁷⁵

Kerbelâ hadisenin akabinde yaşanan Tevvâbûn Hareketi'ne²⁷⁶ mevâlî ve köle de katıldı. Üstelik bu isyanda valinin âzatlî kölesi ayaklanmış lakin isyan bastırılmıştı.²⁷⁷ Denilebilir ki hükümdarların bu sert tavırları yeri geldiğinde âzatlî bir köleyi bile harekete geçirmiştir. Bundan sonra sular durulmadan yeni bir isyan daha yaşandı. Şimdi Kerbelâ hadisesinin yakın neticelerinden olan Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sekafî isyanını daha da detaylandıralım. Muhtar es-Sekafî politik bir mücadeleye girerek Hz. Hüseyin'in öcünü almaya çalışmaktaydı. Bunun için ona Kûfe'de Hz. Ali taraftarları destek oldu. Zira Kerbelâ hadisesinin uzantısı sayılan bu olaydan sonra isyan grubunun devlete karşı bir gücü oldu. Muhtar es-Sekafî, Emevîleri yıkmak için fırsat kolladı. Artık davası intikam almaktı. Nitekim Muhtar toplumda kendini imtiyazlı olarak gören Emevîlerden intikamını alırken askerlerin çoğunu rivayete göre 40.000 kişiyi gayr-ı Arap topluluğundan seçmekteydi. Hatta bunun için bir Müslüman tarihçinin şu görüşünü kaydetmek ilgi çekicidir: Araplar "bütün bu topraklarla birlikte Tanrı'nın bize lütfetmiş olduğu ganimetimiz mevâlîmiz"i ayaklandırdığı için Muhtar'a kırgın idiler.²⁷⁸

Ayrıca Muhtar'ın mevâlîyi Emevîlerle aynı pozisyonda görmesi devletin hoşuna gitmedi. Muhtar, vesilesi ile Kûfe'de Şiîler ve mevâlî arasında güçlü bir ittifak da meydana gelmişti. Öyle ki Muhtar, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için çıktığı bu yolda Ehli Beyt'in koruyucusu oldu. Bu olayın katili olarak gördüğü Irak bölge valisi Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürdü. Böylece Muhtar, Irak halkının sevgisini kazandı. Lakin

²⁷⁵ Apak, *a.g.e.*, s. 99-104.

²⁷⁶ Emevî iktidarına karşı mücadele için Hz. Hüseyin'i ısrarla Kufe'ye davet edenler daha sonra onu yalnız bırakmışlar ve üstelik onun en yakınlarıyla birlikte Kerbelâ'da katledilmesine sebep olmuşlardır. Aynı şahıslar Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra ise yaptıklarından dolayı pişmanlıklarını açıkca ifade etmeye başlamışlar, kendilerine tövbe edenler anlamında Tevvâbûn adını vermişlerdi. Tevvâbûn hadisesi ise Kerbelâ vak'asından sonra Hz. Ali evladının intikamını almak gayesiyle gerçekleştirilen bir siyasi hareket olarak kabul edilir. Apak, *a.g.e.*, s.107.

²⁷⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 142.

²⁷⁸ Mevâlî Şiîliğin en aşırı ve uzlaşmaz kollarını benimsediler ve ona Hıristiyan, Yahudi ve İranlı atalarından kalan birçok yeni dini kavramlar ilave ettiler. Bunların belki en mühimi ortaya çıktı, fakat süratle Mesihî dini taklit şeklinde gelişti. Bu doktrinin karakteristik ilk ortaya çıkışı, Hz. Ali'nin Fatıma'dan başka bir hanımından doğan oğlu Muhammed b. El-Hanefiyye adına Muhtar'ın 685-687 yılları arasında Kufe'deki isyanıdır. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s.101.

bütün bu politik gayeler neticesiz kaldı ve mevâlî için de başarı bir başka bahara kaldı.²⁷⁹

Konumuza güçlü liderler dönemi çerçevesinde devam etmeyi uygun gördük. Şimdi de Emevîlerin beşinci halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanını ele almaya çalıştık. Abdülmelik b. Mervan döneminde ayaklanan mevâlî hareketini bastırmak için üzerlerine Haccâc b. Yusuf es-Sekafi'yi gönderildi. Bu dönemde Hâricî hareketi yönetimi tehdit edecek güç olmaktan çıkarıldı, Şiîler de siyasi açıdan etkisiz hale getirilmekteydi.²⁸⁰ Tabi burada devletin güçlü olması etkilidir bu ve benzeri yıpratma olayları Emevîlerin hemen her halifesi döneminde yaşanacaktır. Bu da gösteriyor ki Emevîler, mevâlî politikasını devletin sonuna kadar sürdürmüş ve Emevî idaresine karşı muhalefetin Ali evladının hakları üzerinde merkezileşmesine yardım etmişti.²⁸¹

Yine güçlü bir halife dönemi olan ve II. Ömer olarak görülen halifeyle konumuza devam ediyoruz. Bu halife seleflerine göre farklı bir tutum içindeydi. Ömer b. Abdülaziz, çevresine siyasi bir güçle değil, insanlara eşit haklar vererek yaklaşmaktaydı. Zira halife dönemin en önemli sorunu olan Arap- mevâlî durumunu gündeme alarak ayrımı ortadan kaldırdığını söylemekteydi.²⁸² Halife Ömer'in (717-720) gayesi Araplar ile mevâlîyi aynı sahada birleştirmektir. Fakat yıllarca devam eden bu düşünceyi bir anda değiştirmek elbette zor olacaktı. Öyle ki gayesi bilenen ve zalim lakabıyla anılan meşhur Emevî valisi Haccâc b. Yusuf'un amacı mevâlîyi kendi topraklarına göndermek ve bütün Müslüman arazi sahiplerinden tam vergi almaktı. Fakat bu durum gerek Halife Ömer gerekse de mevâlî tarafından hoş karşılanmadı.

Bundan sonra mevâlîyi dizginlemek için ordugah şehirlerinde onların da ikamet etmelerine izin verdi. Ayrıca haraç ve cizyeden muaf tuttu. Öyle ki Dört Halife dönemi çizgisinden ayrılmayan Ömer b. Abdülaziz toplumsal ayrılıklara sebebiyet veren, hiyerarşik düzene karşı yenilikler getirdi. Gerek haksızlık yapan valileri görevinden azletti gerekse de iç politikayla ilgili önlemler aldı.²⁸³ Elbette bu durum her ne kadar Ömer b. Abdülaziz'in kısa süreli saltanatı döneminde, sınırlı sükûneti sağlasa da mevâlîyi bir süre sakinleştirdi.

²⁷⁹ Apak, *a.g.e.*, s.109-116; İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafi" *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 54-55

²⁸⁰ Apak, *a.g.e.*, s. 165; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 122.

²⁸¹ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 94.

²⁸² Apak, *a.g.e.*, s. 200-201.

²⁸³ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 107.

Ömer b. Abdülaziz'in hassasiyeti uzun sürmedi ve halefi Yezid b. Abdülmelik dönemine gelindiğinde iç çekişmeler yeniden kaldığı yerden devam etti. Bu dönemde mevâliden haraç alınmasına yeniden başlandı. Müsriflik içinde saraydaki eğlencelere dalan halife, halkını düşünmeden açgözlü valilerin eline bırakmıştır. Üstelik II. Ömer zamanında azledilen valileri tekrar göreve getirdiği gibi birde ikinci sınıf muamele gören Arap dışındaki Müslümanlara tekrar cizye uygulaması getirmiştir.²⁸⁴

Hişam b. Abdülmelik dönemi de selefinden farksız değildi. Devlet bu dönemde birçok isyan hareketiyle mücadele etti. Nitekim tarih tekrar tekerrür etti ve alınan mali önlemler neticesinde mevâlînin âzat edilmesine bakılmaksızın vergiler arttırıldı. Bu durum gayr-ı Arap unsurun isyan bayrağını çekmesine neden oldu. Üstelik vergilerden daha önce muaf tutulduğu için İslam dinini tercih eden melikler vergilerin tekrar ağırlaşmasıyla İslam dinini terk ettiler.²⁸⁵ Lakin bu emsaller son halife dönemine kadar sürdü. Devlet vatandaşına aynı muamelede bulunmayarak arasına nifak soktu. Hülasa şimde de Emevîlerin genel olarak mevâlîye tavrını daha ayrıntılı anlatmaya çalışacağız.

Emevîler iktidarın sahibi olmadan önce sınırlarını Arabistan dışında genişletmeye başlamışlardı. Zamanla iktidar sahibi olan Emevîler genişleyen topraklarının işletimini ve vergi gelirleriyle bizzat alakadar oldu. Öyle ki Arap olmayan arazi sahipleri ve köylüler bile eski rejimden kalan vergilerden daha çok vergi ödemeye mecbur edildiler. Nitekim Müslüman Arap arazi sahipleri ise yalnız oşr ödemekle mükelleftiler. Ayrıca halifelerin yahut nüfuzlu Araplar'ın topraklarını da ya yerli kiracılar yahut yarı köle işçiler yürütüyorlardı. Gerçek şu ki, büyük meblağlar harcayan idareci zümre, yeni bir sınıfın, mevâlî'nin doğmasına zemin hazırladı. Doğuştan bir Arap kabilesine mensup olmayan herhangi bir Müslüman mevla olabiliyordu. Mevâlî yüksek bir vergi ödeme karşılığında devletin müsamaha gösterdiği dinlerin mensupları olan ve zimmi adı altında tanınan Müslüman olmayanları içine almıyordu. Böylece mevâlîyi basamak olarak kullanmaktaydılar. Öyle ki işçiler, zanaatkarlar, tüccarlar ve Arap aristokrasisinin diğer ihtiyaçlarını gören meslek mensupları süratle büyük şehirler kurdular. Sadece teorik olarak Araplar ile eşit haklara sahip olan Arap olmayan Müslümanlar, bu eşitliği sosyal ve ekonomik sahalarda da istiyorlardı. Fakat Emevîler devrinde Aristokrasi onları tamamen kabul etmiş değildi. Mevâlî'den bazı mülk

²⁸⁴ Apak, *a.g.e.*, s. 209, 212.

²⁸⁵ Apak, *a.g.e.*, s. 223.

sahipleri yeni rejime hizmetleri sayesinde Müslümanların vergi hususunda haklarını elde etmeyi başarırken Abdülmelik devrinde hükümet, devletin hazinesini doldurmak gayesiyle İslam'ı kabule teşvik etmemeye ve mevâlîyi, gelmiş oldukları yerlere geri göndermeye başladı. Bununla beraber mevâlî, Arapların yanında bilhassa Horasan'a komşu eyaletlerde ve Uzak Batı'da piyade olarak ganimetten Arap süvarilerinin aldığından çok az bir pay alarak ve daha az ücretle savaştılar. Mevâlî'nin sosyal bakımdan kötü bir durumda olduğu, devrin edebiyatında açıkça görülmektedir. Mesela bir Arap kızla bir mevâlînin evlenmesi o kadar garip karşılanıyordu ki, bir Arap yazarı buna benzer evliliklerin Cennet'in mutlulukları arasında hoş karşılanıp karşılanmayacağını sormaya kadar gitmiştir. Akabinde Araplar'ın kendileri için siyasi önlem alması, kültürlerini üstün tutması ve seferler sonucunda ganimetten pay almaktaydılar.²⁸⁶

Emevîlerin, kendilerini diğer milletlerden üstün görmesi âzatlı mevâlîyi kölelelikten gelmeleri sebebiyle kendilerine denk tutmadıkları gibi, aslen hür olan Arap olmayan Müslümanları da âzatlı mevâlî statüsünde kabul ediyorlardı. Ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla, büyük lütufta bulduklarını düşünüyorlar; kendilerini efendi, onları köle gibi görüyorlardı. Arapların bu yaklaşımı; bir süre sonra özellikle devletlerini yıktıkları İran asıllı mevâlînin asabiyet duygularını harekete geçirdi. Emevîler dönemine girildiğinde, İslamiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış olan ve Arap ırkçılığının tesirinde kalan bazı çevrelerde, mevâlîyi hakir gören bu bakış kökleşmiş bulunuyordu. İktidarda bulunan Emevî yöneticilerinin çoğu, Müslüman eşitliği ilkesini bir yana bırakarak Mevâlî ile Araplar arasında ayırım yapmıştır. Mevâlîye bazı vergiler yüklemiş ve fetihlere katıldığı halde, onları askeri maaş divanına kaydetmemiştir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi vali Haccac, İslam'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini, mevâlîden almaya devam etmiş; ancak bu uygulama Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmıştır. Emevîler mevâlîye ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmıştır. Bu durum, Araplarla mevâlî arasındaki kırılmayı derinleştirmiştir. Kendilerine yapılan muamelelerden sonra, Emevîlerin İslam hakimiyetinin değil, Arap sultanının temsilcisi olarak görmeye başladılar. Muâviye 'nin halifeliği saltanata çevirmesi, Yezid'in

²⁸⁶ Ayrıca bkz; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s.75; Ali Hatalmış; *a.g.e.*, s. 197; Şafak Baran, *a.g.e.*, s. 147.

Kerbelâ katliamı, bazı halifelerin İslam ve ahlakdışı davranışları, mevâlînin Emevîler'e karşı tavrını sertleştirmesine sebep oldu. Nitekim bazı kaynaklarda bu anlayışa sahip olan Araplar'ın yolda mevâlî ile aynı hizada yürümedikleri, alaylarda önlerine geçmelerine izin vermedikleri, onlarla aynı sofraya oturmadıkları, camilerini ayırdıkları, onların mesleklerine aşağılayıcı bir gözle baktıkları, kızlarını mevâlînin erkeklerine vermekten kaçındıkları ve aralarında namaza durmaktan çekindiklerine dair rivayetler nakledilmektedir. Bundan dolayı pek çok tarihçi, Emevî idarecilerinin izledikleri politika ile mevâlîyi kendilerine düşman ederek devletlerinin yıkılışına zemin hazırladıklarını düşünmüştür. Mezhep ihtilafı, bölgesellik ve çeşitli sosyal sıkıntılar da mevâlînin bu isyanlara katılmasında etkili olmuştur. Zira bu olumsuzluklara rağmen bütün ilim merkezlerinin en ünlü hukukçuları onların arasından çıkıyordu. Kadi Şüreyh, Hasanı Basri, Mekke fukahasından Amr b. Dinar, Ebû Hanife, Evzai ve Tavûs gibi alimler bunların başında geliyordu. Kıraat ilminde yedi kıraat imamından üçü Kûfe mevâlîsindedir.²⁸⁷

Bundan sonra mezhepler ortaya çıkmaya başladı. Şimdi de bu boyutuyla ele almaya çalışacağız. Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vasıl b. Ata Emevîleri oldukça yıpratmıştı, kaza ve kader tesirini inkar etmekteydi. Bu fırka ve Şîîler arasında Emevîlere karşı bir ittifak olmuştur. Şöyle ki Mu'tezilenin mevâlîyi belki de yanına çekecek ve o dönemde Emevî ve mevâlîyi birçok kez karşı karşıya getiren cizye ve haraç meselesine bu fırkanın mevâlîye destek vermesi kanaatimizce onları yakınlaştırmıştır. Bu fırkanın önderleri aynı zamanda çöküş dönemine doğru giden devletin halife seçimine de müdahale ederek iki kardeşi karşı karşıya getirmiştir. Sonuçta devlet içinde ilk kez darbe gerçekleşmiş Yezid b. Velid halk ihtilaliyle devlet başkanı olmuştur. Bu ihtilal Emevîler tarihinde yeni bir sayfa açmış, iktidara gelmek için darbe yapılabileceği düşüncesi meşruiyet kazanmış, bu gelişme başka karşı ihtilaller ve saray kavgalarının da önünü açmıştır. Nitekim devlet kabilecilikle devamını sağladığı için bundan sonra Yezid b. Velid başa geçerken kendisini destekleyen Yemenli kabileleri hoşnut etmekle meşguldür. Her ne kadar Ömer b. Abdülaziz'i örnek

²⁸⁷ Ayrıca bkz.; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 75; Ali Hatalmış; *a.g.e.*, s. 181; Şafak Baran, *a.g.e.*, s. 89.

olarak yeniden bir düzenlemeye girişse de şartların buna müsait olmaması onu engelleyen sebeplerden biri olmuştur.²⁸⁸

Şimdi de bir diğer mezhep olan Mürcie'ye bakacağız. Bu mezhebin ortaya çıkmasında Hâricî düşünce, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîler'in politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra gelişen olaylar, Cemel ve Sıffin savaşları, Hakem Vak'ası, ayrıca büyük günah işleyenleri ve kendi dışındaki Müslümanları tekfir eden, devlet geleneğine sahip bulunmayan ve medenî hayata alışmamış olan Hâricîler karşısında bütün müslümanların eşitliğini ve medenî hayatı savunan ılımlı ve uzlaşmacı bir zihniyetin doğması kaçınılmaz bir sonuçtu. Bu durumda karşıt bir grup niteliğinde Arap olmayan Müslümanların temsil ettiği zihniyetin adı Mürcie olmuştur. Bu mezhebin savunucularının ise; Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde olduğu tespit edilmektedir. Nitekim mevâlînin burada çoğunlukta olması manidardır. Mürcie'nin, Hâricîlere nazaran daha olumlu ve pozitif idi. Çünkü onlar olumsuz havanın dağılmasından yanaydı. Zira herşeye rağmen onlar da halifenin ya seçilerek ya da herkesin razı olup biat ettiği birinin başa geçmesinden yanaydı. Hatta bu niyetleri öyle bir hale gelmişti ki bazı taraftarları aynı anda iki ayrı halifenin olmasını bile kabul etmekteydiler. Nitekim halife, aykırı bir hareket sergilemedikçe biat çizgisinden de şaşmamışlardı.²⁸⁹ Zira Ömer b. Abdülazîz halifeliği döneminde, Mürcii heyetiyle görüşerek bu fikri kabullendiğini söylemektedir. Ayrıca bu mezhebin yürüttüğü mücadelede onlara destek sözü de vermektedir. Bunun üzerine bölgedeki mevâlîden haraç ve cizye alınmaktadır. Lakin akabinde gelen halifeler tekrar bu vergileri toplayınca Mürciie ekibi mevâlînin yanında olmuş idi. Valilerin kötü yönetimi ve ekonomik politikaları nedeniyle birçok kişi mevâlîye destek verdi. Neticede mevâlînin haklarının gözetilmesi ile bölgede toplu şekilde ihtidalar gerçekleşti.²⁹⁰

Mu'tezile mezhebi ise Hâricî ve Mürcie'nin görüşlerine karşı farklı bir tavır sergilemekteydi. Basra'da ortaya çıkan bu mezhebin savunucuları Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'dir. Amr b. Ubeyd, Temîm veya Ukayl kabilesinin kölelerindendi.²⁹¹ Nitekim mevâlîyi koruyup desteklemeleri ile aralarında bir bağ oldu.

²⁸⁸ Apak, *a.g.e.*, s. 244; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 138-139.

²⁸⁹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 41-44; Hatalmış, *a.g.e.*, s. 137.

²⁹⁰ Kutlu, "Mürcie", *DİA*, c. XXXII, s. 42.

²⁹¹ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 392.

Bütün bu hadiselerden sonra mevâlî pasif kalmaktan kurtulmanın yollarını aramaya başladı. İslam dininden öğrendikleriyle hakkını aramaya çalıştı. Sonuçta devlete karşı kin ve nefretin oluştuğu “Şuûbiyye”²⁹² hareketini beraberinde getirmiştir. Akabinde Ali Delice'nin işaret ettiği gibi Emevîler döneminde idari ve siyasi alandaki mevâlîyi çok da önemli noktalara getirmemişlerdi. Getirdikleri noktalarda da ya mevâlînin ilmi ya da atandığı yerdeki Arap kabilelerinin nüfuzunun zayıf oluşu etkili olmuştu. Nitekim Arap ordusunun kabilelere dayanmasından dolayı, komutanlık görevine getirilmeleri de pek mümkün olmamıştı.²⁹³

Arapların bütün bu yaklaşımlarını tekrar göz önünde bulundurursak, devletin mevâlî adına aldıkları kararlar genellikle iktisadi hususlar üzerine olmaktadır. Bunları yineleyecek olursak; mevâlî Arap ile aynı statüye sahip olması gerekirken, gayr-i Müslim tabaka ile aynı seviyede muamele görmekteydi. Niteki sadece onları ilgilendiren cizye vergisini devlet mevâlîden de alma sistemini ilk olarak Irak bölge valisi Haccâc'ın yaptığını görmekteyiz. Bunun nedeni olarak da onların cizyeden kurtulmak için Müslüman olup olmadıklarından emin olmamasıdır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in hilafete geldiğinde, gelirler üzerinde etkisi ne olursa olsun, Müslüman olmanın, cizyeden muaf tutulması gerektiğini vurgulayarak belirtmesi ve yeni bir vergi reformu düzenlemesi, valilerin Mevâlîye böylesi bir haksız uygulamada bulunduğunu göstermektedir. Nitekim bu uygulama uzun soluklu olmadı. Valilerin zamanla cizye vergisiyle sınırlı kalmadığını gerek yeni vergiler çıkarması gerekse de vergi miktarını arttırması halkın gücünün zorlaştırmaktı. Bu durumun temelerinin Halife Muâviye döneminde atıldığını şu örnekten anlamaktayız. Halife Muâviye, Mısır valisi Verdan'a yazdığı mektubunda Kıptîlerden her birinin vergisini bir kırat arttırmasını istedi. Fakat vali, Muâviye 'ye onlara verginin arttırılmaması konusunda söz verilmesinin ardından böyle bir uygulamaya girişmesinin zorluğunu bildirdi. Haccâc'ın kardeşi ve Yemen valisi Muhammed b. Yusuf halka harac vergisi koydu. Onun bu hareketiyle sadece mevâlîye değil, bizzat halkı Arap olan bir bölge halkına da uygulaması mevâlî ve Arap'ın tepkisine sebep olmaktadır. Mevâlî'nin vergi mükellefiyeti yanında atıyye, maaş ve buna benzer sosyal haklarından mahrum bırakıldıkları ya da Araplarla eşit muamele görmediği bilinmektedir. Maaşlarının cüzi de olsa ödendiği hatta Muâviye

²⁹² Arap olmayan milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eden siyasi, fikri ve edebi hareket. Adem Apak, “Şuûbiyye”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 244-246.

²⁹³ Delice, *a.g.m.*, s .4.

'nin ayda onbeş dirhem olarak verdiği atiyyenin, Abdülmelik tarafından yirmi, Süleyman tarafından yirmibeş, Hişam tarafından da otuz dirheme çıkarıldığı bilinmektedir. Fakat bu miktar Araplara verilen maaş ile kıyaslanamaz idi.²⁹⁴

Görüldüğü gibi değişen her hükümdarla birlikte devlet için önem arz eden özelliklerde değişmekteydi. Mevâlî ve Arap'ın devlet içindeki konumu değiştikçe halkı da bu eksen ölçüsünde hakkını ya şikâyet ya da isyan boyutuyla aramaktaydı. Bu durum devlet içinde sürekli bir iç mücadelenin olmasına sebep olmaktaydı. Bu nedenle daha önce de bahsettiğimiz gibi birçok grup oluştu.

Şiîlik başlangıçta Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelikteki iddialarını destekleyen²⁹⁵ ve tamamiyle Araplar'dan meydana gelen siyasi grubun hareketi idi. Merkezin Kûfe'ye sonra Emevîlerin emri ile Suriye'ye nakli Şiîliğe Iraklılar'ın desteğini sağladı. Onların desteği faciadan sonra başladı. Bundan sonra mevâlî yakın olmaya başladılar.²⁹⁶ Şia, Emevîleri hiçbir zaman kabullenmemiş idi. Çünkü hilafetin Ali b. Ebi Talib'in hakkı olduğunu öne sürmüşlerdi. Bunlar, Emevî tarihi boyunca Hüseyin b. Ali'ye, Zeyd b. Ali'ye, oğlu Yahya b. Zeyd'e ve en son olarak İmam İbrahim'e yapılan muameleyi asla affetmemiş, üstelik eylemlerini her zamankinden daha faal bir duruma getirmişlerdi. Emevî devletine karşı kuruluşundan yıkılışına kadar isyanlarda bulunmuş ve devletin zayıflamasına neden olmuşlardı. Ancak devlete en büyük isyanı son dönemlerinde daha aktif olan ve devletin yıkılışına kadar devam eden Hâricîler olmuştu. Bu sebeptendir ki, Emevîler muhalefet gruplarına karşı genellikle sert politika izlemişlerdi. Bu muhalefet grupları içerisinde Şia ve Hâricî'nin yeri önemlidir. Ancak kaynakları incelediğimizde Abdülmelik b. Mervan karşı karşıya kaldığı diğer önemli dahili problemlerin yanında, seleflerini de oldukça meşgul eden aslında iktidara karşı fiili mücadeleyi tercih eden en önemli grup Hâricîler'di. Bu dini-siyasi grup mensupları sürekli ayaklanma çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette buldukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede sürekli tehdit hareketi gerçekleştirdikleri için Emevî idaresini uzun süreli meşgul etmişlerdir. Nitekim Hz. Ali Dönemi'nden başlayarak devam eden çok sayıda Hâricî ayaklanması oldu. Hâricîler, her ne kadar Araplar dışında birinin de halife olabileceğini söylemişlerse de mevâlîden yeterli desteği aldıkları söylenemez.

²⁹⁴ Delice, *a.g.m.*, s. 11.

²⁹⁵ Bkz, Hasan Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, İstanbul, 2002, s. 133.

²⁹⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 100.

Haricîlere en fazla destek veren mevâlî kesimi Berberîler oldu. Kuzey Afrika'da Mağrib-i Aksâ diye bilinen bölgede büyük bir ayaklanma çıkardılar ve bölgede kesintili de olsa egemenlik tesis ettiler. Endülüs'ün fethinde önemli görevler üstlenen Musa b. Nusayr'ın âzatlısı Tarîf b. Mâlik bu isyanlara katılır ve ömrünün sonuna kadar bu hareketin liderliğini üstlenir. Sonuç itibariyle bu fikirler devletin yıkılışına kadar devam etti. Hatta devletin yıkılmasında etkin rol oynadılar.²⁹⁷

2.5. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Köle ve Mevâlî

Emevî devletinin kurucusu olan Muâviye'nin halifeliği ele geçirmesi, ardında birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Devletin merkezinin olmaması, her alanda başıboşluğun peyda olmasına, değerlerin yok olup anarşinin hortlamasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca Hulafe-i Raşidin döneminden kalan meselelerin de devam etmesi Muâviye 'yi devleti birleştirme yoluna itmiştir. Yalnız bunu yaparken İslam teokrasısından vazgeçmeden, asabiyet kavramına yakışan bir duruşla Arap asil sınıfından oluşan bir müesseleşme yoluna girdi.²⁹⁸ Halifeliği ele geçiren Muâviye , bu sistemi saltanata çevirdi. Emevîler bundan sonra halifeliği kaybetme korkusu olmadan soyunun garantisi olarak görecekler ki, Muâviye 'den sonra başa geçen hükümdarlar halk ile aralarına duvar ördüler. Halk halifeye çarşıda ve hatta Mescid-i Nebevi'yede, camide bile yaklaştırılmadı. Toplum bundan sonra hiyerarşik olarak mevâlî, zimmi ve köleler olarak tabakalara ayrıldı. Fetihlerden sonra İslam dinini seçen yani Arap olmayan Müslümanlara mevâlî denmekteydi. Nitekim zaman içinde İslam dininin yayılmasıyla sayıları artan ve gerek efendilerinin savaş sırasında esir ederek zaman içinde serbest bıraktığı mevâlî statüsündeki âzatlılar gerekse de asil mevâlî grubunu oluşturan ve Arap kökenli olmayan Müslümanlardan oluşan sınıftı. Bu ikinci grup Arapların himayesine girmiş ve sayıları zamanla artmıştır. Lakin İslam dini ırklar arasında fark görmemesine rağmen, ilk İslam hanedanı olan Emevîler bu durumu gözetmeyerek Arap halkı ile mevâlînin arasını açtı. Her ne kadar Muâviye köle ticaretiyle ilgilenmemiş olsa da diğer halifelerin köle ve cariyelerle alakadar olduğu bilgisine ulaşmaktayız. İşte asıl konumuz burda başlıyor Emevî halifelerinde bu asil olma asabiyet dürtüsünün oluşu sebebiyle insanlar ötekileştirildi. İslam'ın ilk yıllarında

²⁹⁷ Delice, *a.g.m.*, s. 13; Hatalmış, *a.g.e.*,s. 140; Karaköse, *a.g.e.*, s. 134.

²⁹⁸ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2000, s. 91.

daha yeni yeni saygınlık kazanan köle ve âzatlılara sanki hiçbir hak verilmemiş gibi sil baştan önemsizleştirildiler.²⁹⁹ Arapların üstün millet olma tavırları ve aşırı taassuba sebebiyet veren halleri, Arap olmayan halkı itibarsız ve kudretsiz hale getirdi. Müslümanlar arasına nifak soktu.³⁰⁰ Bu durum onların siyasal ve sosyal hayatında çok etkili olmuştur. Arap milletinden olmayan halkına, farklı bir tutum sergilemesine sebebiyet vermiştir. Çok kısa süre içinde toplumdan iyice uzaklaşan Emevîler Şam (Dımaşk)'a taşınarak burada kendilerine saraylar inşa etmişlerdi. Öyle ki Muâviye ile başlayan ve ardından gelenlere de örnek teşkil eden Sasani ve Bizans müesseseleri, saray konusunda da büyük ölçüde etkilemiştir.³⁰¹ Elbette halifelerin bu tavrına karşı tavır da sergiledikleri görülmüştür. Bu durum her ne kadar çıkar amaçlı olsada ardından gelecek haleflere örnek teşkil edecektir. Muâviye'nin, Amr b. el-As'ı yanına çekmek için kölelerine görev vermesi, ayrıca koruma kuvvetlerinin başına "Muhtar" diye birini, haciplerinin başına da âzatl kölesi Sad'ı getirmiştir.³⁰² Muâviye b. Ebi Sufyan, Muğire b. Şube'nin valiliğindeki Irak'ın haraç görevine âzatlısı Abdullah b.' Derrac' ı tayin etti. Aynı şekilde âzatlısı Yerdan'ı da Utbe b. Ebi Süfyan idaresindeki Mısır'ın haracına, harac amili olarak tayin etmişti.³⁰³ Bunun yanında Muâviye, Hanifeoğullarına mensup Necde b. Âmir'e yardımcı olarak içinde çocukların ve hanımların da olduğu sayısı dört bini bulan köle vermiştir.³⁰⁴ Köle askerler onun döneminde orduya alınsa da kölelerin statülerinde ve yaşam şartlarında pek değişen bir şey olmadı. Belli bir amaç için uğraşan halifenin niyeti de verilen bu örnekle ortaya çıkmaktadır. Muâviye döneminde köle ve âzatlıları çıkardığı birtakım isyanlar da oldu. Ebû Meryem isimli bir âzatl köle isyana kalkışsa da bunu hayatıyla ödedi. Bu sebeptendir ki temelleri yeni atılan devletin; köleleri tehdit unsuru olarak da görmesine neden olmuştur. Bu dönemin sosyal ve siyasal hayatında köle ve cariyeler önemli bir yer teşkil ediyordu. Şehirli ailenin köle sayısını maddi gücü belirliyordu. Bunlar efendisine mutlak bir boyun eğmeyle yükümlüydü. Ayrıca bunlar evlerde, tarlalarda, sanat, zanaat ve ağır işlerde çalıştırıldı.³⁰⁵ Bundan sonra devletin politikası giderek köle ve cariyeye ekseni oldu.

²⁹⁹ Mustafa Fayda, *Emeviler Döneminde İdari Müesseseler ve Kültürel Faaliyetler*, D.G.B.İ.T., İstanbul, 1992, c. II, s. 557-558; İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 100-101.

³⁰⁰ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 433.

³⁰¹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. I, s. 432.

³⁰² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, c. IV, s. 16.

³⁰³ Hammaş, *a.g.e.*, s. 181.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 186.

³⁰⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 115-116.

Bunlardan maddi ve manevi olarak yararlanıldı. Gerek askeri ve ticari hayatlarında gerekse de eğlencelerinde özellikle son otuz yılda köleye olan ilginin arttığını görmekteyiz. Halifelerin cariyelerden oyun ve eğlence yönünden de yararlandığı bilgisine ulaşmaktayız.³⁰⁶

Yezîd dönemine baktığımızda ise, üst düzey görev olan valiliğe Selm b. Ziyâd'ı atadı. Selm'in kardeşi Abbad b. Ziyad bu haberi alınca Beytül-mâl'de olan malları kölelerine dağıttı. Ayrıca bu dönemde Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de Yezid'e karşı açıkça muhalefet etmeye başlamasıyla gelişen olaylar ekseninde Amr'ın, İbn ez-Zübeyr karşısında yumuşak tavrı ve Velîd b. Utbe ile Ümeyyeoğullarından bazı kimselerin Yezîd'e: “Şayet Amr isterse İbn ez-Zübeyr'i yakalayıp sana gönderebilir.” demesi üzerine Amr azledildi ve onun yerine Velîd Hicaz valiliğine tayin edildi. Velîd Amr'ın bütün köle ve âzatlılarını yakalayıp hapse koydu. Amr onları serbest bıraktırmak için onunla konuştuysa da Velîd kabul etmedi. Bunun üzerine Amr Medine'den iki günlük bir mesafeye kadar gittikten sonra köleleri sayısınca develer gönderdi, onlar da hapishaneden kaçarak çıktılar ve Amr'a Şam'a yakut bir yerde yetiştiler. Amr Yezîd'in huzuruna girip ona İbn ez-Zübeyr'in yaptığı kurnazlıkları anlattı. Yezîd de onun mazeretini kabul ederek doğru söylediğine inandı.³⁰⁷ O dönemde ayrıca âzatlî köleler casusluk için de vazifelendirilmekteydi. Bu vazifeyi dönemin Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd kölesine vermişti. Kölesi ise bu vazifeyi hakkıyla yerine getirmişti.³⁰⁸

Abdülmelik b. Mervân döneminde (684-685) yıllarında ayaklanan Mûhtar'tan teminat alındı aksi halde tekrarlırsa ceza olarak Kabe'nin yanında bin deve kesecek, erkek ve dişileri de dâhil olmak üzere bütün köleleri, hürriyetlerine kavuşturacaktı.³⁰⁹ Bu örnekten anlaşılacağına göre köle âzat etmek kişiye verilebilecek bir ceza yöntemi değildi. Çünkü köleler o dönemin siyasal, sosyal, askeri veya ekonomisinde hafifsenmeyecek derecede önemliydi. İlerleyen süre zarfında Mûhtar tavrına devam edince dönemin Basra valisi Mus'ab b. Ez-Zübeyr, Mûhtar'ın birliği olan köle ve âzatlılarına karşı tuzak kurarak onların hiçbirinin kurtulmasını istememekteydi.³¹⁰ Öyle anlaşılıyor ki valinin niyeti ilerde tekrarlabilecek tehlikeye karşı önlem almak ve devlete başkaldırmanın cezasını vermektir. Ayrıca bu dönemin en önemli sorunu olduğu gibi

³⁰⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 100.

³⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 28.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 195.

³¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 244.

seleflerini de oldukça meşgul eden Hâricî ler oldu. Hâricî ler ülkenin farklı yörelerinde ayaklandılar. Bu dini-siyasi grup mensupları sürekli ayaklanma çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette buldukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede sürekli tedhiş hareketi gerçekleştirdikleri için Emevî idaresini uzun süreli meşgul etmişlerdir. Onlar Abdülmelik b. Mervan'ın başkanlığı döneminde yönetimin en tehlikeli ve devamlı düşmanı olmuşlardır.³¹¹

Abdülmelik dönemindeki bir başka hadise de; kendisine muhalefet eden Amr b. Saîd'in ortadan kaldırılmasıdır. Önlem olarak da yapacağı baskında Abdülmelik ile Ümeyyeoğullarının âzatlılardan ve ordusunun güvenilir kahraman kişilerinden oluşturdu. Kölelere kim bizim yanımıza gelirse o kimse hürdür ve divana maaş alanların yanına yazılacaktır ve bu vaatler üzerine isyancılardan pek çok kişi ayrılıp halifenin safına geçti devlet de bunun sonunda kölelere verdiği sözde durdu.³¹²

Velîd döneminde Küteybe b. Müslim, âzatlılardan Neyzek'in isyanını bastırdı ve onu öldürttü. Küteybe, Soğdlular arasında Yezdicerd soyundan gelen bir câriyeyi ele geçirdi ve onu Haccâc'a gönderdi. Haccâc'ın da bu câriyeyi Velîd'e hediye olarak gönderdiği ve Halife Velîd'in o câriyeden oğlu Yezîd'in, dünyaya geldiği kaydedilir. Küteybe, Hârezmşâh üzerine yürüdü ve onlardan her yıl iki milyon iki yüz bin mıskal altın ödemek ve bu yıl da otuz bin süvari (köle asker) vermek şartıyla anlaştı. Küteybe, Türklerin de yoğun şekilde yaşadığı Mâverâünnehir bölgesinin en sevilen yöneticilerinden biri olmayı başardı. Küteybe'nin bu yaklaşımı ve elde ettiği başarılar, bölgede İslâm'ın iyice yerleşmesi ile sonuçlandı ve bölge halklarının Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynadı.³¹³ Bu dönemin en önemli olaylarından biri de kuşkusuz Endülüs'ün fethidir. Hicretin 92. senesinde Mûsâ b. Nusayr'ın âzatlî kölesi Berberî kökenli Târik b. Ziyâd on iki bin kişilik bir ordu ile Endülüs'e gaza yaptı. Târik, Endülüs'ün kralıyla çok şiddetli çarpışma yaptı. Sonunda Endülüs'ü fethetti. Bu fetih sırasında askerlerinin çoğunluğu da Berberî asıllı köle ve âzatlılardan oluşmaktadır.³¹⁴

³¹¹Bkz; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi III (Emeviler Dönemi)*, İstanbul, 2013, s. 121-122.

³¹²İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 277.

³¹³Hatalmış, *a.g.e.*, s. 123.

³¹⁴İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 499.

Süleyman b. Abdülmelik hakkında Reca b. Hayve ile istişareden sonra, sünnete en güzel uyan ve onu adaletle uygulayan Kureyş'in âzatlısı Muhammed b. Yezid'i İfrikiyye'ye vali tayin etti.³¹⁵

Mahzumoğullarının âzatlısı İsmail b. Abdullah b.Ebi '1-Muhacir, Ömer b. Abdülaziz'in İfrikiyye valisiydi. O, Berberileri İslama davet etmede çok çaba sarfetmiş ve İfrikiyye' de Berberilerin kalanları onun eliyle müslüman olmuşlardı. Meymun b. Mehran (Ezd'den bir kadının kölesi olup âzat edilmişti.) Ömer b. Abdülaziz'in Cezire haracı görevlisiydi. Oğlu Amr b. Mehran da divan'da görevliydi. Bundan önce de Muhammed. b. Mervan onu Harran'da Beytül-mâl'e tayin etmişti.³¹⁶

II. Yezîd b. Abdülmelik'in câriyelerle ilişkisi çok meşhurdur. Yezîd b. Abdülmelik yanından hiç ayırmadığı aşığı (câriyesi) Habâbe'nin devlet işlerindeki etkinliği oldukça fazlaydı. Habâbe (105/723), valileri bile atar olmuştu. Mesela; Mesleme b. Abdülmelik'in azledilmesi, İbn Hübeyre'nin Irak valiliğine atanması, tamamen Habâbe'nin etkisiyle gerçekleşmiştir. Devlet işlerine Habâbe çok karışır, hatta bütün işlere tamamen o karar vermek isterdi. Habâbe'nin devlet işlerindeki etkinliğini kırmak için, II. Yezîd'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik bir plan yaptı ve onu uzaklaştırmayı başardı. Ancak Habâbe, karşı atağa geçti ve şair Ahvâs'ı çağırdı. Onun dünyanın zevklerini anlatan şifirlerini besteleyerek tekrar etkisi altına almayı başardı.³¹⁷ Hicri 101. senede halife Yezid b. Abdülmelik, Haccac'ın âzatlısı ve Emniyet müdürü Yezid b. Ebi Müslim'i İfrikiyye'ye vali tayin etti. Hicri 16 senesinde Beni Selul'ün âzatlısı Ubeydullah b. el-Habbab iş başına geldi. Başlangıçta o Mısır haracına bakıyordu. Sonra durum onu İfrikiyye, Endülüs ve Mağrib'in hepsinin valiliğine yükseltti. Ama doğuda, Arap yöneticiler idari işlerin yürütülmesinde, büyük bir ihtimalle bölge halkına güvenmişler, İslamı kabul edip yönetimlerini Arap yöneticilerin denetiminde meşveret ve savaş bilgisi olan mevâfilden kimselere dayanmışlardır. Mesela; el-Fadl b. Bessam ve Abdullah b. Ebi Abdullah ve Bahteri b. Mücahid gibi. Bu sonuncusu Nasr b. Seyyar'ın müsteşarı ve işlerinin takipçisiydi. Horasan komutanı Harun b. Siyavuş ve Şaş hakimi Nizek b. Salih mevâlîdendir.³¹⁸

³¹⁵ Hammaş, *a.g.e.*, s. 181.

³¹⁶ Hammaş, *a.g.e.*, s. 181-182.

³¹⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, s. 127.

³¹⁸ Hammaş, *a.g.e.*, s. 181.

II. Velid b. Yezid dönemine gelindiğinde ise durum değişmedi. Devlet eğlence, zevk ve sefa peşine düştü. Bu tür kutlamalarda cariyeler yer almaktaydı. Halife bu tür eğlenceler sırasında kendi dışındakiler pek müsemaha göstermedi. Aksi davrananlar için hadım edeceğini söyledi. Halifenin tavrı ne ise yanındaki devlet adamlarının da cariyeye yaklaşımı genelde aynı oldu. Onlara karşı acımasız yaklaşımlarda buldukları gibi, keyiflerine göre de katlettikleri bilgisine ulaşmaktayız. Ayrıca valiler, cariyeye ve köleleri üst düzey görevlilere hediye de etmekteydi. Bu sebepler çerçevesinde halifenin sonu da hazin oldu. Yine bir eğlence sırasında içkili haldeyken suikast sonucu öldürüldü.³¹⁹

Halife II. Velid b. Yezid'den sonra başa oğlu III. Yezid geçti. Bu dönemde diğerlerinden farksızdı. Ülkede intizam kalmamıştı. Devlet düzeni sağlamak için köle ve mavaliden istifade etmeye çalıştı.³²⁰

Son Emevî halifesi II. Mervan, yetenekli bir halifeydi. Lakin devletin yıkılış sürecinde başa geçmesi, her ne kadar gayret gösterse de içte ve dışta patlak veren isyanları önleyemedi. Bu süre zarfında idarenin köle edinmekten vazgeçemediği bilinmektedir.³²¹ Gerçek şu ki Emevî devleti halkını karikatürize etti. Bu toplum arasına nifak soktu.

Hülasa tarihin akışına yön veren Emevî devleti de zamana yenilerek yıkılmaktan nasibini aldı. Araştırmalar sonucunda baktığımızda Dört halife döneminde mevâlî kavramı oluşurken, Emevîler döneminde hayatın her safhasında vazgeçilmez bir yere sahip oldu. Nitekim bunlara Arap olmayan Müslüman gözüyle baktıkları için; mevâlî de gayrimüslime verilen haklar oranında yararlanmıştı. Lakin her ne kadar ikinci planda olsalar da mevâlîden siyasi, askeri, sosyal ve ilmi alanlardan yararlanmışlardır. Nitekim söylediğimiz gibi istisnalar dışında mevâlîden sadece faydanılmıştır. Emevîler askeri ve siyasi konularda alanı başka bir ırka kaptırmak istemediklerinden ilim ve sanat konusunda ikinci planda kalarak bu sahada da mevâlînin önemli bir yer edindiği bilgisine ulaşmaktayız.³²²

Bütün bu ırki üstünlük mücadelesi sonucunda kabilecilik kavramı üzerine kurulan bu devlette gerek Arap- mevâlî gerekse de Araplar kendi aralarında sürekli bir

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. IV, s. 439; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 220-249.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 270-273.

³²¹ Hatalmış, *a.g.e.*, s.115.

³²² İsmail Yiğit, *a.g.m.*, c. XI. s.87-104.

savaş içinde oldular. Mevâlî toplumda eşit olacağı ümidi içindeyken maalesef cahiliye döneminin zihni anlayışı kendini yeniden hissettirdi. Hatırlayacak olursak veda hutbesinde Peygamber’imiz, ırkların birbirlerine karşı üstünlüğü olmadığını söylemiştir. Bu kural Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam ettiyse de Emevîler zamannında Arap ırkçılığı asabiyet üstünlüğü düşüncesi onları bu anlayıştan uzaklaştırmıştır. Nitekim bu tavırlarının diğer bir kaynağı da Emevî-Haşimi mücadelesi sonucunda Kureyşlilerin karşısında Arap olmayan yani Emevîlerin yakıştırmalarıyla mevâlî sınıfı oluştu. Bu hareket de son safhaya ulaşarak Arap-mevâlî mücadelesine dönüştü. Öyle ki savaşa birlikte katıldıkları halde maaş divanına dahil etmediği gibi atıyyeden ve diğer sosyal haklardan da mahrum ettiler. Ömer b. Abdülaziz onları Araplarla eşit tuttuğu için bu durum Emevîlerin hiç hoşuna gitmemiştir. Nitekim Emevîlerin her fırsatta mevâlîyi köle pozisyonuna getirmesi onları Şuûbiye³²³ hareketine yönlendirdi. Bundan sonra ilginç ki düşmanımın düşmanı dostumdur düsturuyla hareket eden ve sayıları artan mevâlî başlarında Arapların olduğu hiziplerin safına geçti. Bundan sonra her isyan hareketinin yanında mevâlî de yer aldı.³²⁴ Şimdi de Abbâsî devletinin bu statüde olanlara karşı nasıl bir yaklaşım içinde olduğuna bakmaya çalışacağız.

Bu kısımda hakkında her ne kadar tam bir bilgi sahibi olmasak da zekasıyla farkındalık kazanan Abbâsî imamları tarafından yetiştirilen Ebû Müslim’in etnik yapısı kadar hür veya köle oluşu hakkında da net bir bilgi sahibi değiliz. Lakin İbnu’l Esir’den edindiğimiz bilgiye göre Ebû Müslim’in köle olduğu ve Abbasoğulları tarafından satın alındığı bigisine ulaşmaktayız. Onun yetenekli olduğu kanısında olan İmam Muhammed b. Ali’nin başlatmış olduğu davayı ölümünün ardından oğlu devam ettirdi. Oğlu İbrahim, Ebû Müslim’in Horasan halkı üzerinde etkili olacağını düşünecek ki bu bölgeye ihtilal yapması için gönderdi. Müslim kendi adına sikkeler bastırdı. Sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçtiği kaydedilmiştir. Akabinde Emevîlere ihtilal yapmak için girişimlerde bulundu. İhtilali yapacağı yere ve askere önem verdi. Nitekim Emevîler döneminde askeri sistem içinde atama kabilevi şekildeydi. Yani divana kayıt yapılırken Arap olan ve olmayan şeklinde ayrılmışlardı.

³²³ Sözlükte “topluluk, cemaat, halk ve millet” anlamına gelen şa‘bın çoğulu şuûbdan türeyen şuûbiyye terim olarak İslâm’ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplar’dan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımını ifade eder.

Adem Apak, “Şuûbiyye” *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVII, s. 244-246.

³²⁴ Sadık Cihan, “Şuûbiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, *AÜFİD.*, c.? Sa. 6, Erzurum, 1986, s. 53-62.

Bu da ordu içinde Arap olmayanlara karşı asabiyet güdüsünü oluşturmaktaydı. Şüphe yok ki Müslim bu teşkilatı oluşturken kabileye, etnik kökene bakmadı. Böylece ordu içinde Arap olanı da mevâlîyi de aynı seviyeye getirdi. Ücretlerini eşit hale getirdi. Kanaatimize göre ihtilalin başarıya ulaşmasında belki de bu durum etkili oldu. Böylece Emevî devleti yıkılışa Abbâsî devleti ise kuruluşu doğru emin adımlarla ilerledi. Daha önce de kaydettiğimiz gibi Emevî yönetiminin insanları hiyerarşik olarak ayırması ve alt tabakada bulunan mevâlî ve köleyi genel olarak siyasi, sosyal ve askeri açıdan hor görmesi onları birçok farklı isyancı grubuna yönlendirdi. Nitekim Emevîlerin bir ihtilal sonucu hilafetten saltanat sistemine geçmesi ve atamaları yaparken asabiyet dürtüsüyle hareket etmesi toplumda bir kutuplaşmaya sebebiyet verdi. Böylece dışlanan kesim; Emevîlerin alternatifi olarak Abbâsîlere destek verdi. Halkın isteği adalet ile yönetilmektir. İhtilal girişiminde bulunacak Abbâsîler ise bu hoşnutsuzluğu fırsata çevirdi. İhtilal girişiminde bulunduğu sırada mevâlînin de sevgisini kazanacak ki onların taraftarlığını kazandılar. İktidara geldiklerinde ise Arap olmayan grubu da ayırmadan devlet mekanizması içinde vazifelendirmişti. İmparatorluk kurulunca sınırların genişlemesiyle de birçok unsur kaynaştı. Bu yeni sistem içinde nüfus fetihlerle arttı, nitekim bu unsur toplumun eşit olduğunu görünce İslam dinini seçmesi manidar olacaktır.³²⁵

Abbâsîler devleti, Emevîler gibi köle ve mevâlîyi arka planda tutmadı. Hatta Abbâsîler döneminde mevâlî terimi anlamını yitirdi. Devlet toplum içinde Araplarla bu kesimi kaynaştıran hamlelerde bulundu. Onları devletin en yüksek mevkilerine atadı. Özellikle ilk dönem Abbâsî halifeleri mevâlîyi savunan girişimlerde bulundu. Üstelik mevâlî kesimini oluşturan kölelerin âzat edilmesinden yana tavır sergilediler. Nitekim bu kesimi bizzat halifelerin desteklemesi onların durumunda iyileşmeler sağladı. Halifeler bunları kayda değer bir şekilde saray içinde değerlendirdi. Akabinde âzat edilenlerin kendilerini şu kişinin mevlası olarak tanıtmaları onların itibarlarını da arttırmaktaydı. Ayrıca devlet asker kölelere çok önem verdi. Bunun için Türk, zenci ve Slav kölelerden yararlandılar. Devlet içinde zamanla kabiliyetleri doğrultusunda sıyrılan Türk kökenli kölelerin askeriye içinde yükseldikleri bilgisine ulaşıyoruz. Bu bilgiyi

³²⁵ Ayrıca bkz.; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 179; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 197; Özdemir, *a.g.e.*, s. 62

Emevî devletinin köle kesimine olan yaklaşımıyla kıyasladığımızda aradaki farkı anlamak hiç de zor olmayacaktır.³²⁶

---

³²⁶ Ayrıca bkz; Özdemir, *a.g.e.*, s. 53.

SONUÇ

Çalışmamızın ilk bölümünden itibaren kölelik kavramını ele almaya gayret ettik. Öncelikle köle teriminin farklı manaları; fakat aynı anlamları taşıyan sözcükleri üzerinde durduk. Örneğin "Abd" kelimesi en geniş manada kullanılırken, cariyе sözcüğü ise kadın köleyi ifade etmektedir. Şüphe yok ki medeniyetler hürriyeti elinden almış bu kölelere cinsiyet ayrımı gözetmeden aynı muamelede bulunuyorlardı. Bu insanların hiçbir ehemmiyeti yoktu, zira bunların herhangi bir tasarrufta bulunmalarına izin verilmemekteydi. Bu durum toplum nazarında o kadar benimsenmişti ki, insanın varlığı köle'nin varlığı ile eş değer görülüyordu.

İslami döneme gelindiğinde gerek Kur'an ayetleri gerekse de hadisler, kölelik ile ilgili cahiliyeden kalma tavır ve düşüncelerin değişmesi hususunda telkinlerde bulunuyordu. Bu konuda net bir tavır ortaya koyan İslam dini, köleliği engelleyecek ve ortadan kaldıracak yasalar koymamakla birlikte bu yapıyı yeniden dizayn edecek çözümler üretti. Toplum ile bir bütün haline gelen bu yapıdan bir çırpıda vazgeçmenin zor olacağını farkında olan İslam dini, Kur'an ayetleriyle ve Hz. Peygamber'in hadisleri ile bu kurumun yeniden tesisi için yeni bir bakış açısı geliştirdi. Örneğin köle âzat etmenin mükafatı her defasında dile getirilerek, tedrici bir şekilde bu yapının bir anlamda ortadan kaldırılması hedefleniyordu. Zira birçok medeniyet ve toplumun, zenginliklerini ve refahlarını arttırabilmek adına kan dökmekten çekinmediği ticari bir emtia olan köleliğin bir anda ortadan kaldırılması pek kolay değildi. Örneğin Hz. Peygamber'in ardından gelen dört halife devrinde de devam eden köleliğe İslam toplumunun yaklaşımı pek farklı olmadı. Kölelik müessesesi aynen devam etti ancak eski dönemlerden farklı olarak sahabeden bazı kölelerin devlette önemli görevlerde istihdam edildiği görülmektedir. Zaman içerisinde İslam devlet yönetiminin değişmesi ve saltanata dönüşmesi ile birlikte idareyi elinde bulunduran Emevîler, gerek genişleyen İslam devletinin sınırlarını korumak gerekse de sosyal yapı içerisindeki ihtiyacı karşılamak üzere bu müesseseye daha çok önem verdiler. Yapmış oldukları fetihler neticesinde elde ettikleri esirleri köleleştiren Emevîler, öyle ki toplum içerisinde "Mevâlî" adı altında yeni bir kesim oluşturdular. Köle ile hür kişi arasındaki kesimi oluşturan mevâlî'ler (tekili mevla olan) Müslüman olupta, gayr-ı Arap unsura verilen isimdir. Yani mevâlî köleyken hürriyetine sahip olan anlamına gelmekteydi. Lakin

bunlar tam olarak Arap Müslümanlar ile; siyasi, sosyal ve askeri konuda eşit sayılmıyorlardı. Yine de yetenekleri çerçevesinde üst düzey görevlere getirilirdi. Nitekim devletin önemli kademelerinde istihdam edilen mevâlîler yeri geldiğinde isyan etmekten de geri durmamışlardır. Örneğin kendisinde bir anlamda mevâlî olan ve birçok kölelinin desteğini alan Ebû Müslim-i Horasânî'nin isyanı en kayda değer olanıdır. Ayrıca Şîî ve Hâricî gurpların kalkıştığı isyan hareketlerinde de köleler önemli rol üstlenmişlerdir.

Emevîlerin ardından gelen Abbâsîler devleti ise köle ve mevâlîye karşı farklı bir tutum sergiledi. Bu dönemde halk arasında farklı kesimler oluştu; ancak bu durum büyük bir uçurum oluşturmadı. Devlet saray hayatında üst düzey görevlere layık olan kişiyi, köle ve mevâlî ayırımına girmeden atadı. Toplum ise devletin bu tavrından dolayı köle ve mevâlîye karşı eskiye oranla daha olumlu bir tavır sergiledi. Nitekim bu yaklaşım zamanla farklı milletlerin ve özellikle de Türklerin Abbâsî devleti ve toplumu içerisinde önemli bir yer edinmelerinin ve önemli görevlere tevdi edilmelerinin önünü açtı.

Sosyal tabaka içerisinde önemli bir yere sahip olan köleler devletin istikbalini dahi tehdit eder bir konumdaydılar. Öyle ki Abbâsîler döneminde köleler zaten yıkılmanın eşiğinde olan devleti oldukça zor durumda bırakarak bir anlamda yıkımı hızlandırmışlardır. Zenc isyanı 14 yıl boyunca devleti meşgul ettiği için yıkılmanın eşiğinde olan bu devletin ekonomisini alt üst etmekteydi. Halk güven duymadığı bir ortamda yaşamak istemeyecek ki sürekli göç etmeye başladı. Üretim ve imalat durma noktasına geldi. Nitekim ekonomi bir ülkenin refah seviyesinin en temel noktasını teşkil ettiğinden, bu konunun darbe alması devletin bir daha toparlanamamasına neden oldu.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Vecdi, Asrı Saadette İslâm, İstanbul, 1995, c. I.
- AKYÜZ, Vecdi, Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm, İstanbul, 1995, c. I.
- ALBAYRAK, Halis, Tefsir Usulü, İstanbul, 2009.
- ALTINDAL, Meral, Osmanlı'da Harem, İstanbul, 1993. Ankara, 2007.
- APAK, Adem, "Şuûbiyye" DİA, İstanbul, 2010, c. XXXVII, s.244-246.
- APAK, Adem, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi III (Emevîler Dönemi), İstanbul, 2013.
- ARİSTOTELES, Politika, (çev. Mete Tuncay), İstanbul, 2000.
- ATAR, Fahrettin "Kadı", DİA, İstanbul, 2001, c. XXIV, s.66-69.
- ATEŞ, Osman, İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri, İstanbul, 1996.
- AYCAN, İrfan, Sarıçam, İbrahim, Emevîler, Ankara, 2008.
- AYCAN, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan, Ankara, 2007.
- AYDIN, M. Akif, Muhammed Hamidullah, "Köle" DİA., Ankara, 2002, c. XXVI, s. 237-246.
- BAKIR, Abdülhalik, "Emevîler ve Abbâsîler Devrinde İstihbarat" Fırat Üniversitesi. Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi, c. I, S.2, Elazığ, 2003.
- BAKIR, Abdülhalik, "Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih el-Ali'nin Konu ile İlgili Tespitleri", Tarih İnceleme Dergisi, c. XXVIII, Sa. 1, b.y.y., 2013, s. 51-75.
- BAKIR, Abdülhalik, Hz. Ali ve Dönemi, Ankara, 2004, s.481.
- BARAN, Şafak Felsefenin Gözüyle Kuran' da Kölelik ve Cariyelik, (Bas. Dr. Tezi), Konya, 2006.
- BARTHOLD, Wilhelm, İslam Medeniyeti Tarihi, (çev. Fuat Köprülü) Ankara, 2004.
- BAŞ, Eyüp, İslam Tarihi, Ankara, 2014.
- BELAZURÎ, Fütuhu'l-Büldan, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 151.
- BOZKURT, Nahide, Abbâsîler, Ankara, 2016.
- CİHAN, Sadık, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", AÜİFD., c.? Sa.6, Erzurum, 1986, s.53-62.
- ÇELEBİ, Ahmet "Abbâsîler Devri" D.G.B.İ.T., İstanbul, 1992, c.III,
- ÇELEBİ, İlyas, "Mu'tezile", DİA, İstanbul, 2006, c. XXXI, s.392-401.

- ÇİL, Halit, Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, b.y.y., 2012, c. IV, s.198-215.
- DAĞ, Mustafa, Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat, (Bas. Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2012
- DELİCE, Ali, Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar, yay tar ve yeri yok
- DEMİR, Fahri, İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı, Ankara, 1988.
- DEMİRCİ, Mustafa, Siyah Öfke, Konya, 2005.
- DERVEZE, İzzet, Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed, İstanbul, 2012, c.I.
- DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 2008.
- DOĞAN, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1994.
- DUMAN, İsmail Serdar, Emevîler'de Sosyal Hayat, Kayseri, 2004.
- DUMAN, Zeki, İslam'ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı, Erciyes Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, b.y.y, 2011/1, S:12, s.52.
- DÛRÎ Abdülazîz, "Divan", DİA, İstanbul, 1994, c. IX, s.377-381.
- ER, İzzet, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, 1991.
- ERDOĞMUŞ, Belgin, Roma Hukuku, İstanbul, 1995, s.109.
- ERKEN, Arif, Büyük Arapça-Türkçe Lügat,, İstanbul, 2004.
- FAYDA, Mustafa, "Fey" DİA, İstanbul, 1995, c.XII, s.57.
- FAYDA, Mustafa, Emevîler Döneminde İdari Müesseseler ve Kültürel Faaliyetler, D.G.B.İ.T., İstanbul, 1992, c. II.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, Aristoteles'in Devlet Felsefesi Ve Önceki Anayasa Hukukumuz, DÜHF Dergisi, b.y.y., 1993, c.VI, s. 23.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, İstanbul, 1996.
- FREEMAN, Charles, Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti, (çev, Suat Kemal Angı), Ankara, 1996.
- GÜRİZ, Adnan, Hukuk Felsefesi, AÜHF Yay, Ankara, 1987.
- HAMİDULLAH, Muhammed "Abd" DİA., İstanbul, 1988, c. I, s.57.
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1986, c.II.
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam'da Devlet İdaresi, (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963.

- HAMMAŞ, Necdet, Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü, (çev. İrfan Aycan), Şam, 1978.
- HAREKÂT, İbrahim, "Berid", DİA, İstanbul, 1996, c.V, s.498-501.
- HASAN, Hasan İbrahim, İslam Tarihi, İstanbul, 1996, c. I-IV.
- HATALMIŞ, Ali, Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik, (Bas. Dr. Tezi) Ankara, 2012.
- HÜSEYİN, Seyyit, "Abd", İA, İstanbul, 1983, c. I, s.87.
- İBN KESİR, el-Bidâye ve'n-Nihaye, İstanbul, 1995, c.VIII.
- İBNÜ'L-ESİR, El-Kâmil fi't-Târîh, İstanbul, 1986, c. IV-V.
- KAFESOĞLU, İbrahim, «Kültür ve Teşkilat» Türk Kültürünü Araştırma Ens. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1991.
- KARAKÖSE, Hasan, Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı, İstanbul, 2002.
- KARAMAN, Hayrettin, Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2013.
- KAYAOĞLU, İsmet, İslam Kurumları, Ankara, 1980.44.Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 2003.
- Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, İstanbul, 2000.
- KUMEYR, Yuhanna, İslam Felsefesinin Kaynakları, (çev. Fahrettin Olguner), İstanbul, 1992, s. 92.
- KUTLU, Sönmez, "Mürchie", DİA, İstanbul, 2006, c.XXXII, s. 41-45.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Katip", DİA, İstanbul, 2002, c.XXV, s.49-52.
- LEWIS, Bernard, Ortadoğu, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1996.
- LEWIS, Bernard, Tarihte Araplar, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2000.
- MALAY, Hasan, Çağlar Boyu Kölelik, Ankara, 1990.
- MARTAL, Abdullah, "Köleliğin Yeni Boyutları; Çağdaş Kölelik ve Çalışma Hakkı", Ankara, 1998.
- MEZ, Adam, Onuncu Yüzyılda İslâm'ın Rönesansı, (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2014.
- ÖĞEL, Bahaddin İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1964.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, Abbâsîlerin İlk Döneminde Kölelik, Konya, 2004.
- ÖZEL, Ahmet, "Esir" DİA, Ankara, 1996, c. XI, s. 382-383.
- PAKSÜT, Fatma, Platon ve Platon Sonrası, Ankara, 1982.

- PARRY, V.J, İslam Tarihi Kültür Ve Medeniyeti, (çev. Yusuf Yazar) İstanbul 1997, c. IV.
- ROSS, David, Aristoteles, (çev. Ahmet Arslan), İstanbul, 2011, s.373.
- SAĞLAM İNCE, Rüveyda, Kur'an-ı Kerim'de Kölelik Konusu, (Bas. Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1990.
- SALİH, Subhi, İslam Kurumları, Ankara, 1999.
- SAMİ, Şemsettin, Kâmûs-i Türkî,(çev. Ahmed Cevdet), Akdam Matbaası, İstanbul,1318.
- SARIÇAM, İbrahim, Emevî-Haşimi İlişkileri (İslam öncesinden Abbâsîlere Kadar), Ankara, 2011.
- SARIÇAM, İbrahim, Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti Tarihi, Sözlük, Türkçe, Feza Yay., İstanbul, 2001.
- ŞANLIBAYRAK, Hakan, III. ve VI. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Kölelik, (Bas. Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007.
- ŞEKER, Mehmet, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Ankara, 1987.
- TANERİ, Aydın, "Hacib", DİA, İstanbul, 1996, c.XIV, s.508-511.
- TANERİ, Aydın, "Hadım" DİA., İstanbul, 1997, c.XV, s.1-3.
- TERZİ, Mustafa Zeki, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. IX, Sa.9, Samsun, 1997.
- TERZİ, Mustafa Zeki, "Gulam" DİA., İstanbul, 1996, c. XIV, s.178-180.
- TERZİ, Mustafa, "Zenc" DİA, İstanbul, 2013, c.XXXXIV. s.249-251.
- TOPALOĞLU, Nuri, Diyanet İlmi Dergisi, Ankara, 1990, Sayı: 1 s. 6-7.
- UĞUR, Mücteba, Hicri Birinci Asırda İslam Toplumunu, İstanbul, 1980.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Abd" DİA., İstanbul, 1988, c. I, s. 57-58.
- UMARA, Muhammed, İslam ve İnsan Hakları, (çev. Asım Kanar) İstanbul, 1992.
- UTKU, M. Kemal Ortaçağ Mülkiyet Öğretisi: İnsanoğlu Mülkiyeti: Kölelik, b.y.y., 2014.
- YILDIRIM, Taner; "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, Sa. 1, Elazığ 2017, s. 249,251.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim-i Horasânî" , DİA, İstanbul, 49-264.
- YİĞİT, İsmail, "Emevîler", DİA, İstanbul, 1995, c.XI, s.87-104.
- YİĞİT, İsmail, "Mevâlî" DİA., İstanbul , 2004, c.XXIX, s.424-426.

YİĞİT, İsmail, “Muhtâr es-Sekafî” DİA, İstanbul, 2006, c.XXXI, s.54-55.

ZEYDAN, Corci, İslam Medeniyeti, İstanbul, 1974.

<http://www.fecir.net/node/4652>.

<http://www.ihvanlar.net/2014/04/01/koleler-ile-ilgili-hadisler>,

<http://inciraltitarih.com/Abbâsîler-dönemi-zenci-kölelerin-isyani>

EKLER**Ek 1. Orjinallik Raporu**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	KÜBRA ÇAMBAY
Öğrenci Numarası	131211104
Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
Programı	TARİH/ ORTAÇAĞ
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	DOÇ. DR. TANER YILDIRIM
Tez Başlığı (Türkçe)	EMEVİ VE ABBASİ İDARESİNDE KÖLELİK

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ..... sayfa/kısımına ilişkin, ... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % .....'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygularıyla arz ederim.

Doç. Dr. Taner YILDIRIM
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet AKSİN
Anabilim Dalı Başkanı ✓
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

1988 Elazığ doğumlu. İlk ve orta öğrenimini Elazığ'da tamamladı. 2009 yılında Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümün'de lisans öğrenimine başladı. 2013 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Halen özel bir kız öğrenci yurdunda yöneticilik yapmakta.

